

Research Paper

Explaining the Influencing Indicators on the Texture Pattern of Pilgrimage Cities with an Emphasis on Religious Tourism

Amin Amini Kashani^{1*}, Asghar Molaei², Mohammad Taghi Pirbabaie³

1. PhD Student, Department of Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.
2. Associate Professor, Department of Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.
3. Professor, Department of Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

Received: 2023/06/15
Accepted: 2023/12/06

ABSTRACT

Urban planning of pilgrimage cities has always been associated with challenges due to their unique characteristics and under the influence holy places present there. The main goal of the current research is to explain the indicators influencing the texture pattern of pilgrimage cities, considering the tourism capacity there. This research is applied-developmental in terms of purpose and has been conducted with the descriptive-analytical method. Also, in order to collect data, the method of document-library studies has been used. The results show that in the planning related to change and development in the context of pilgrimage cities, effective indicators should be explained and taken into consideration by decision makers and planners, and interventions should be made with comprehensive evaluations, appropriate to the genome of such cities and considering the rights of pilgrims and neighbors. In the current research, 19 indicators affecting the texture pattern of pilgrimage cities include privacy and domain, centrality, enclosure, hierarchy, desirable landscape, appropriateness of religious spaces, cultural-entertainment spaces, residential spaces, service-infrastructure, access network, the context around the holy place, environmental resilience, Islamic lifestyle, religious identity, spirituality, safety and security, education, and social interactions were identified. Then, the important rules and considerations in the planning and development of pilgrimage cities were presented based on the explained indicators.

Keywords:

Urban Planning; Effective Indicators; Change and Development; Texture Pattern; Tourism.

*Corresponding Author: PhD Student, Department of Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

<http://dor: 20.1001.1.16059689.1402.0.0.15.1>

<https://doi: 10.2022/hmsp.27.2.6>

ORCID: 0000 0002 4705 8600

am.aminikashani@tabriziau.ac.ir

R

Extended Abstract**Introduction**

Religion is an important motivation for travel and religious sites attract many pilgrims and tourists. Pilgrimage cities with the centrality of shrines are spiritual spaces that have many dimensions. Despite the importance of achieving a sense of spirituality in those cities, urban management, design and planning have not paid much attention to Iranian and Islamic spirituality. Physical, technical and functional aspects in the construction of buildings, paths and facilities in the western style will only lead to a crisis of spirituality in these cities. Considering the importance of cities in regional and extra-regional scale, their management and planning have always been associated with challenges. Therefore, planning and design by recognizing the unique characteristics of pilgrimage cities, according to the presence of pilgrims from different cultures and from far and near places in different seasons and occasions seems necessary.

Methodology

The current research is applied-developmental in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of data analysis. Also, this research is qualitative in terms of the nature of the data collected through library-document studies. The authors took into account various sources such as books, articles, documents and other authentic written sources on the studied subject. The research process is as followed: First, the concept of the shrine and its surrounding context is explained followed by presenting the concept of religious tourism and its typology. Finally, according to the study of the texture pattern of pilgrimage cities, the most important indicators affecting the texture pattern have been explained and important rules and considerations in developing and planning those cities have been presented based on the indicators.

Results and discussion

The research indicates that urban development in the context of pilgrimage cities requires special attention and rules due to the presence of tourists and the role these cities play on a regional and extra-regional scale in different dimensions. Therefore, the indicators affecting the fabric of pilgrimage cities should be identified and carefully evaluated in terms of interventions and action plans. Here, 19 indicators affecting the pattern of pilgrimage cities were identified with an emphasis on the ability of such cities in developing religious tourism, and accordingly, important rules and considerations were presented with the aim of minimizing challenges. These indicators, along with some important rules and considerations, include: privacy and territory (attention to the territoriality of holy places, attention to the visual privacy and height of the central element), centrality (the development of a pilgrimage city centered on a holy place, its accessibility from surrounding areas, creating a network with other centers), enclosure (proportion in the enclosure with a unified pattern and with human scale, preserving height and scenery), hierarchy (creating various accesses leading to the place of pilgrimage, paying attention to a hierarchy of local and urban services), desirable landscape (defining specific parameters of appearance and landscape, creating an urban appearance in accordance with the identity of the pilgrimage city, respecting the privacy of religious buildings), appropriateness of religious spaces (concordance and proportionality of the number of religious spaces with the volume of incoming pilgrims, provision of pedestrian-oriented religious spaces), appropriateness of cultural-entertainment spaces (proportion of the number of cultural-recreational spaces with the needs of pilgrims and keepers, defining areas to protect cultural structures, strengthen the role of cultural and identity centers), appropriateness of residential spaces (the number of accommodation spaces with the requirement of a pilgrimage-tourism city, planning to provide low-cost and small-scale

accommodation, not separating from service areas), appropriateness of service-infrastructure spaces (suitability of service-infrastructure spaces with the existing population, forecasting future spatial development in pilgrimage areas), appropriateness of access network (suitability access network with the traffic volume of pilgrims and citizens, giving priority to public transportation and walking, installing access routes for the elderly and disabled), attention to the context around the holy place (paying attention to protecting the authenticity and integrity of the context around the holy place, coordinating new constructions with the surrounding historical context, adapting any changes and developments to the historical axis), environmental resilience (determining height limits for the purpose of air circulation and reducing shade, developing criteria for preserving green space and trees, providing the required energy through sustainable methods, paying attention to the quality of soil, underground water and air), Islamic lifestyle (providing the ground for the Iranian-Islamic lifestyle, avoiding extravagance and showing off in the pilgrimage city), religious identity (preventing the destruction of cultural resources, strengthening religion in the lives of citizens, giving a role to local and religious organizations and centers), achieving spirituality (formulating a comprehensive model for achieving spirituality in the social life of pilgrims and neighbors, preventing the construction of Western-style pilgrimage cities), safety and security (improving the security, increasing the level of backup at the time of crisis), education (training of managers and officials attached to religious tourism, teaching hospitality, holding training courses), socio-cultural capital (planning ritual routes, creating and developing socio-cultural centers, using the capacity of trustee institutions in the field of promoting pilgrimage culture) and social interactions (improving the footpaths leading to the holy place, the presence of religious centers, mosques and holy places close to the holy shrine and organizing events on religion and socio-political relations).

Conclusion

The texture of the pilgrimage cities under the influence holy places has obvious physical and semantic differences with other cities. These differences can be in terms of the core of the city formation and the arrangement of urban layers, functional and communication axes, as well as the role of the city in developing religious tourism on a regional and extra-regional scale. Therefore, any intervention without taking into account the unique pattern to the spatial organization and to the various physical, socio-cultural, economic and environmental dimensions will lead to the erosion of both the city and the intervening element. In the planning related to change and development in pilgrimage cities, several indicators should be taken into consideration by decision makers and planners, and interventions should be made with comprehensive evaluations, appropriate to the genome of such cities and considering the rights of pilgrims and the guardians of those places.

تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با تاکید بر گردشگری مذهبی

امین امینی کاشانی^{۱*}، اصغر مولائی^۲ و محمد تقی پیربابایی^۳

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
۲. دانشیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۳. استاد، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵

با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد شهرهای زیارتی، شهرسازی در بافت اینگونه شهرها تحت تاثیر حضور مکان مقدس، همواره با چالش‌هایی همراه بوده است. هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با توجه به ظرفیت گردشگری اینگونه شهرها است و قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که "چه قواعد و ملاحظاتی در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی با توجه به شاخص‌های تبیین شده می‌بایست مورد توجه قرار گیرند؟". این پژوهش از منظر هدف کاربردی-توسعه‌ای بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و به منظور گردآوری داده‌ها از روش مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. با توجه به شناخت ویژگی‌های الگوی بافت اغلب شهرهای زیارتی، نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که در برنامه‌ریزی‌های مربوط به تغییر و توسعه در بافت این شهرها، می‌بایست شاخص‌های اثرگذار تبیین شده و مورد توجه تصمیم‌سازان و برنامه‌ریزان قرار گیرند. همچنین مداخلات با ارزیابی‌های همه جانبه، متناسب با ژنوم اینگونه شهرها و در نظر گرفتن حقوق زائران و مجاوران صورت پذیرد. در پژوهش حاضر ۱۹ شاخص اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی شامل حریم و قلمرو، مرکزیت، محصوریت، سلسله مراتب، چشم‌انداز مطلوب، تناسب فضاهای مذهبی، تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی، تناسب فضاهای اقامتی، تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی، تناسب شبکه دسترسی، توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه، توجه به تاب‌آوری زیست‌محیطی، سبک زندگی اسلامی، هویت دینی، دستیابی به معنویت، ایمنی و امنیت، آموزش، سرمایه اجتماعی-فرهنگی و تعاملات اجتماعی شناسایی و به تبع آن قواعد و ملاحظات مهم در برنامه‌ریزی و توسعه شهرهای زیارتی با توجه به شاخص‌های تبیین شده ارائه گردیده است.

شهرسازی، شاخص‌های اثرگذار، تغییر و توسعه، الگوی بافت، گردشگری.

واژگان کلیدی:

۱. مقدمه

مذهب انگیزه مهمی برای سفر است و اماکن مذهبی زائران و گردشگران زیادی را به خود جذب می‌کنند. بر اساس گزارش سازمان جهانی گردشگری سازمان ملل متحد، ۶۰ درصد از جمعیت جهان پیرو یک دین هستند و حدود ۳۰۰

am.aminikashani@tabriziau.ac.ir

* نویسنده مسئول

این مقاله مستخرج از درس ویژه دوره دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز با عنوان "شهرسازی در بافت شهر زیارتی و گردشگری مذهبی" است.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

میلیون نفر به دلایل مذهبی سفر می‌کنند. به عبارت دیگر، گردشگری مذهبی بخش قابل توجهی از گردشگری داخلی و بین‌المللی را به خود اختصاص داده است. گردشگری مذهبی علاوه بر کمک به توسعه گردشگری و رشد اقتصادی، ارتباطات فرهنگی، سیاسی، مذهبی و اجتماعی را بین گردشگران و جوامع میزبان برقرار می‌کند. از این رو این نوع از گردشگری یک پدیده چندجانبه و چند بعدی است (Lin, 2021). زیارت به عنوان حرکتی به سوی یک مرکز مقدس با هدف قرار گرفتن در پیشگاه خداوند از اواخر دهه ۱۹۸۰ توجه علمی بیشتری را به خود جلب کرده است (Luz, 2020).

زیارت تلاقی ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و یا محیطی جامعه را در بر می‌گیرد که توسط دانشمندان جغرافیا، دین، مردم‌شناسی و رشته‌های هم‌خانواده مورد بررسی قرار گرفته‌اند (Chang et al, 2020). اماکن مقدس محلی که برخاسته از باورهای مذهبی و سنتی است، از دیرباز در ابعاد مختلف هویت و سبک زندگی شهرهای شیعه نشین تاثیر داشته است. بقاع متبرکه و بقاع ائمه اطهار از جایگاه معنوی، اجتماعی و فرهنگی بالایی در ارکان شهرهای ایرانی-اسلامی برخوردارند. سردر، گنبد، مناره‌ها و مناظر دیدنی و پرمعنی حرم‌های ائمه اطهار(ع) با جذابیت فراوان، علاقه‌مندان و مراجعه‌کنندگان را به هویت و سبک زندگی اسلامی دعوت می‌کند. سبک زندگی اسلامی با تأکید بر الگوهای برگرفته از آموزه‌های شیعی، شامل اصولی چون رعایت حلال و حرام، پرهیز از زیاده‌روی و اسراف، قناعت، تعادل در خرید و مصرف، حیا و عفت در رفتار و ... است (Molaei, 2022: 145). وجود بقاع متبرکه در اقصی نقاط ایران به عنوان یکی از بسترهای ضروری دینی، فرصتی مغتنم برای رشد و تعالی معنوی شیعیان بوده که برگرفته از عشق به اهل بیت(ع) است. شهرهای زیارتی ایران با مرکزیت زیارتگاه، فضاهای معنوی هستند که دارای ابعاد متعددی در زیارت و معنویت هستند. با وجود اهمیت دستیابی به حس معنویت در شهرهای زیارتی مدیریت شهری، طراحی و برنامه‌ریزی شهری توجه چندانی به زمینه‌ها و عوامل معنویت ایرانی و اسلامی نداشته و نگرش‌های صرفاً کالبدی و فنی و عملکردی در احداث بناها، مسیرها و امکانات به سبک ساخت و سازهای غربی منجر به بحران معنویت در این شهرها خواهد شد.

با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد و اهمیت شهرهای زیارتی در مقیاس منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای، همواره مدیریت، مداخله و برنامه‌ریزی در این شهرها با چالش‌هایی همراه بوده است. تخریب بافت تاریخی و با ارزش پیرامون زیارتگاه‌ها، تضعیف حقوق زائران و مجاوران، تضعیف هویت دینی و سبک زندگی اسلامی، عدم توجه به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی و عدم توجه به مسائل زیست‌محیطی می‌تواند از جمله چالش‌ها و نتایج تغییر و توسعه نامطلوب در الگوی بافت شهرهای زیارتی باشد. بروز این چالش‌ها در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی همگی ناشی از عدم فهم کلیت شهر زیارتی و نادیده انگاشتن زمینه، جامعه و روابط و نظامات حاکم بر آن است.

در سال‌های اخیر با گسترش فیزیکی مرزهای مکان مقدس در شهرهای زیارتی به بهانه توسعه و رفاه، بخش وسیعی از بافت پیرامون زیارتگاه‌ها تخریب شده است. هر چند در محدوده اطراف حرم به واسطه اجرای طرح‌های مختلف، ارزش اقتصادی زمین به شدت بالا می‌رود، اما بافت سکونت‌ی و اجتماعی تا حد زیادی دچار آسیب خواهد شد. از طرفی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

مکان مقدس در برخی شهرهای زیارتی، علاوه بر اینکه به طور کامل از فضای شهری جدا شده، دچار تعارضات جدی معنایی و کالبدی با ساختمان‌ها و مراکز تجاری بلند مرتبه اطراف خود شده است. به واسطه مداخلات گسترده در بافت شهرهای زیارتی به ویژه در دوره معاصر، پیوند بین مکان مقدس و محدوده مجاور آن تا حد زیادی از هم گسسته شده و مکان مقدس به عنوان عنصر مرکزی که تا قبل از اجرای طرح‌های تغییر و توسعه، به واسطه محورهای تشریف و راسته بازارها با بافت پیرامونی خود کاملاً در ارتباط بود، به تدریج از بافت پیرامونی خود جدا می‌گردد.

با توجه به مسائل و چالش‌های مطرح شده، به نظر می‌رسد با شناخت و بررسی دقیق ویژگی‌های الگوی بافت شهرهای زیارتی و با تحلیل پیامدهای هرگونه تغییر و مداخله پیش از اقدام و در نهایت از طریق تبیین و ارائه شاخص‌های موثر بر الگوی بافت اینگونه شهرها با در نظر گرفتن ظرفیت بالقوه گردشگری مذهبی و استخراج قواعد و ملاحظاتی در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی مبتنی بر شاخص‌های تبیین شده، می‌توان بر بسیاری از این چالش‌ها فائق آمد. بنابراین هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با توجه به ظرفیت گردشگری مذهبی اینگونه شهرها است و قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که "چه قواعد و ملاحظاتی در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی با توجه به شاخص‌های تبیین شده می‌بایست مورد توجه قرار گیرند؟" تا این شهرها بتوانند به عنوان کانونی جامع، پاسخگوی طیف وسیعی از نیازهای زائران و مجاوران باشند. در شهرهای زیارتی با رعایت اصول و ضوابط شهرسازی و نه صرفاً کالبدی و با در نظر گرفتن عوامل و ابعاد مختلف و همگون با ژنوم زیارت، می‌توان نقش منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای اینگونه شهرها را تقویت کرده و توسعه گردشگری مذهبی در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در شهرهای زیارتی محقق ساخت.

۲- پیشینه تحقیق

آیتی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی تأثیر عوامل کالبدی شهری بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی؛ شهر شیراز)" عوامل کالبدی موثر بر توسعه گردشگری مذهبی را در دو دسته عینی (شامل چشم‌انداز مطلوب، قابلیت دسترسی، خدمات و امکانات پشتیبانی و محصوریت) و ذهنی (مشتمل بر احساس آرامش، احساس امنیت، هویت مکان و لذت بصری) دسته‌بندی کرده و اثرات آن‌ها را مورد ارزیابی قرار داده‌اند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که عوامل عینی نسبت به عوامل ذهنی از تأثیرگذاری بیش‌تری بر توسعه گردشگری مذهبی در شهر شیراز برخوردارند. از میان شاخص‌های تعریف شده مربوط به عوامل عینی، "قابلیت دسترسی" از بیشترین تأثیر برخوردار بوده در حالیکه "محصوریت" شاخص موثری شناخته نشده است. همچنین از میان شاخص‌های تعریف شده مربوط به عوامل ذهنی، دو شاخص "آرامش" و "لذت بصری" بیشترین تأثیر را داشته‌اند در حالیکه "امنیت" به عنوان شاخص موثر ردیابی نشده است.

مولائی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تأکید بر بقاع متبرکه" بر چهار راهبرد طراحی ارسن زیارتی، توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه، حفاظت مناظر ارسن زیارتی و توسعه

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی تأکید می‌کند. در شهرهای زیارتی که دارای بقاع متبرکه هستند با توسعه لایه‌های مکمل زیارت و نیازهای پهنه‌های پیرامون، ارسن شهری با مرکزیت بقاع متبرکه ایجاد می‌شود. طراحی راسته‌های مختلط سازگار با مجموعه ارسن شهری و حال و هوای معنوی آن به همراه رعایت حقوق شهروندی ساکنان و مالکان بافت پیرامون و نیز احترام به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی و تسلط بنای مذهبی بر سایر فضاها و بناها ضروری است. فرهادی و توانگر (۱۴۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان "اثرات اجرای طرح‌های توسعه شهری در تخریب مکان‌های با ارزش شهر زیارتی-گردشگری مشهد" نشان می‌دهد سیاست‌ها و طرح‌های شهری اجرا شده در بخش مرکزی شهر مشهد، به هويت تاریخی آن آسیب جدی زده است. شیوه بازنمایی هویت‌زدای حاکم بر این فضا، قادر به حفظ بافت تاریخی، حتی به صورت تک بنا نیز نبوده و موجب جمعیت‌زدایی و کارکردزدایی بافت‌های تاریخی شهر مشهد و از بین رفتن مفهوم محله در این مناطق کهن شده است. تأکید بر حفاظت از لکه‌های باقی‌مانده بافت تاریخی، تلاش در نگاه‌داشت جمعیت بومی، بازآفرینی و احیاء محلات تاریخی، ایجاد تعادل بین حفاظت و توسعه در طرح‌ها و اقدامات مدیریت شهری و کاربری‌بخشی ابنیه از طریق فعالیت‌های فرهنگی مانند گردشگری، راهبردهای قابل‌پیشنهاد برای آینده چنین پهنه‌هایی است.

براساس نتایج پژوهش اسلامی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای تحت عنوان "تدوین چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایی جامع بررسی موردی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)" چارچوب طراحی شهری با هدف حفظ حریم حرم‌های زیارتی متناسب با سازمان کالبدی-فضایی (با مؤلفه‌های دگردیسی لایه‌ها، نفوذپذیری، الگوی راه، جهت‌گیری، نظام ارتفاعی، انتظام دانه‌بندی، هسته و مرکزیت، سلسله مراتب، چیدمان فضایی و تشخیص آستانه‌ها)، سازمان عملکردی-رفتاری (با مؤلفه‌های کاربری و فعالیت، مشارکت اجتماعی، مالکیت و نظارت اجتماعی، مناسبات اجتماعی و تعاملات اجتماعی)، سازمان بصری (با مؤلفه‌های تشخیص دیدها، تشخیص نشانه‌ها، وحدت در عین کثرت)، سازمان ادراکی (با مؤلفه‌های منظر حسی، نمادگرایی، نقش‌انگیزی، حس معنویت، حس خضوع، تشخیص هویت قلمرو، تصویرپذیری و وضوح) و سنجه‌های طراحی شهری مرتبط با هر مؤلفه در قلمروی اماکن قدسی قابل صورت‌بندی است.

چاندان^۱ و کومار^۲ (۲۰۱۹) در مقاله‌ای تحت عنوان "چالش‌های حفاظت شهری از ناحیه اصلی در شهرهای زیارتی هند" به تشریح مسائل و چالش‌های هسته شهرهای زیارتی می‌پردازند. سفر به مراکز زیارتی به دلیل افزایش دسترسی به سیستم‌های حمل‌ونقل ساده‌تر شده است. در نتیجه، زیارت به عنوان مظهر معنویت، سفر و گردشگری به شکل سنتی آن در هند تغییر کرده است. به نظر می‌رسد گردشگری و فرصت‌های اقتصادی ناشی از آن، شهرنشینی سریع و اجتناب ناپذیر مراکز زیارتی را هدایت کرده و اهمیت حفاظت شهری در این مکان‌ها را برجسته می‌کند. این دو عامل وابسته به

¹ Chandan

² Kumar

هم و مرتبط با فعالیت‌های زیارتی، از طریق تأثیرات مستقیم جمعیت بازدیدکننده و فشارهای غیرمستقیم شهرنشینی ناشی از زیارت به محیط جامعه شناختی، اقتصادی و فرهنگی شکل می‌دهند.

نتایج پژوهش مولایی^۱ (۲۰۲۳) در مقاله‌ای تحت عنوان "راهبردهای گردشگری مذهبی در شهرهای ایرانی و اسلامی با رویکرد فرهنگ زیارتی شیعه" حاکی از آن است که زیارتگاه‌ها دارای گونه‌شناسی‌های متفاوتی مانند مقبره ائمه، بزرگان دینی و امامزاده‌ها هستند. گردشگری زیارتی در شهرهای زیارتی ایران دارای مولفه‌های فضایی-کالبدی، عملکردی، دسترسی و حرکت، منظر شهری، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی است که نیازمند برنامه‌ریزی و طراحی جامع و نگاه ویژه برای توسعه حرم در همه ابعاد است. همچنین توجه به شرایط بومی و بافت‌های فرهنگی و اجتماعی، آیین‌ها و سنت‌های زیارتی، نیازهای زائران، زیرساخت‌های عملکردی، گردشگری و خدمات ضروری است.

جمع‌بندی حاصل از مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که در مطالعات پیشین به طور خاص به مطالعه و شناخت ویژگی‌های الگوی بافت شهرهای زیارتی و تاثیر گردشگری مذهبی بر آن به صورت توأمان پرداخته نشده و به تبع آن شاخص‌های موثر بر الگوی بافت اینگونه شهرها به طور جامع ارائه نشده است. بنابراین پژوهش حاضر سعی بر آن دارد تا با تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با تاکید بر گردشگری مذهبی، در جهت به حداقل رساندن مسائل و چالش‌ها در این حوزه گامی هر چند کوچک بردارد.

۳- مبانی نظری

۳-۱- شهرهای زیارتی

در مطالعات شهری، آن دسته از مراکز اجتماعی که معتقدات مذهبی، قوی‌ترین عامل جغرافیایی ایجاد آنها به شمار می‌رود، شهر زیارتی نامیده می‌شوند. این قبیل شهرها معمولاً در اطراف معابد و بقاع متبرکه به وجود می‌آیند و زیارت این اماکن متبرکه، با توسعه حمل و نقل و تسهیل تردد، به تدریج رونق شهری را به وجود آورده است. نقش زیارتگاهی این قبیل شهرها نه تنها با انجام مراسم مذهبی خود ساکنان شهر، بلکه با جذب مستمر یا فصلی پیروان مذاهب از مناطق دور دست انجام می‌شود. اصولاً در این گونه شهرها بعضی از فعالیت‌های خاص از جمله مهمانداری و پذیرایی از زائران اهمیت پیدا می‌کند (عظیمی‌هاشمی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۰). زیارتگاه‌ها به عنوان مراکز فرهنگی، مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش‌آفرینی کرده و با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند. نمونه بارز این تأثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم و آران و بیدگل هستند که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری معاصر محسوب می‌شوند (مولائی، ۱۴۰۰: ۱۸۴). در ادامه به تبیین مفهوم زیارتگاه و بافت پیرامون آن پرداخته شده است.

¹ Molaei

۱-۳- زیارتگاه

زیارتگاه در لغت به معنی جای زیارت؛ مزار؛ مرقد امام یا امامزاده یا شخص بزرگ که مردم به زیارت آن می‌روند، است (عمید، ۱۳۹۰). زیارتگاه‌ها کانون زیارت و اعتقاد عمومی هستند. آنها واجد دو ویژگی مهم هستند: یکی رستگاری شخصی از طریق شفاعت یک نفر قدیس و یا یک واقعه مقدس و دیگری تلاش صنوف و سازمان‌های تصوف برای بستن خود به یکی از اولیاءالله. در بعضی از شهرها زیارتگاه‌ها مکانی برای تمرکز روحی و تجمع انسانی‌هایی شدند که از نقاط دوردست برای مجاورت با اولیاءالله می‌آمدند. قبر اولیاءالله یکی از مقبره‌های بهشتی است. یعنی همان‌طور که بهشت محل اتصال اصیل به خدا و موجب سلامت و امنیت روح و برآورده شدن خواسته‌هاست، حرم اولیای الهی نیز چنین است و تا این حد موجب تهذیب روح و شفای قلب می‌شوند (Molaei, 2022: 144). وجود زیارتگاه در یک شهر یا روستا از جنبه‌های گوناگون بر زندگی و احوالات زائرین و مجاوران آن مکان مقدس تاثیرگذار است. در جدول ۱ ابعاد تاثیر وجود زیارتگاه در یک شهر یا روستا به اختصار ارائه گردیده است.

جدول ۱. ابعاد تاثیر وجود زیارتگاه در یک شهر یا روستا

اعتقادی	مکانی مقدس برای تقرب به خداوند و پیوند دل و جان زائر و مؤمن به خالق
معنوی	مکانی آرامش بخش، دور از هیاهو و کشمکش‌های دنیوی، مأمنی برای مصیبت‌دیدگان و درماندگان
فرهنگی	مقصد زائران و ارادتمندان اهل بیت (ع)؛ سفری برای کسب معنویت و فیض دنیوی و اخروی
اجتماعی	بازنمایی فرهنگ اسلامی و شیعی، محلی برای برگزاری شعائر اسلامی و ایرانی
کالبد فضایی و منظر شهری	محلی برای تجمع مردم، محلی برای تعاملات اجتماعی، مرکز تربیت انسان، محل نذر و نیاز و ...
جزء عملکردی	نماد مذهبی قابل توجه و خوانا؛ گره‌ها و مراکز شهری برای بازکردن گره‌های درونی.
	مکانی با کاربری‌های مختلف عبادی، زیارتی، آموزشی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی

Table 1. The dimensions of the impact of the presence of a shrine in a city or village
Source: Molaei, 2022: 146

به لحاظ گونه‌شناسی زیارتگاه‌ها از منظر شکل زیارت، می‌توان تقسیم‌بندی انجام شده در شکل ۱ را برای شهر یا روستای زیارتی ارائه کرد. در ادامه نیز به تبیین هر یک از گونه‌ها به اختصار پرداخته شده است:

• قبور بزرگان دین

قبور بزرگان دین و در راس آنها پیامبر اکرم (ص) از اهمیت فراوانی برخوردار هستند. مرقد پیامبر (ص) در شهر مدینه قرار دارد و جزوی از مسجدالنبی است. چهارده قرن است که مسلمانان، چه قبل از حج و چه بعد از حج، به زیارت قبر پیامبر اکرم (ص) مشرف می‌شوند. روایتی از امام صادق (ع) اهمیت زیارت قبر پیامبر (ص) را نشان می‌دهد: «اگر مردم نتوانند به حج و زیارت قبر پیامبر (ص) بروند، والی باید از بیت المال به آنها سهمی دهد که بدین مهم بکوشند؛ آن‌سان که همواره حج و زیارت از رونق برخوردار باشد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۲۷۲).

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

• قبور شهیدان، صحابه و صالحان

زیارت قبور صلحا و شهیدان در آموزه‌های دینی بسیار سفارش شده است. در حدیثی از امام صادق(ع) آمده است: «مَنْ لَمْ يَقْدِرْ عَلَى زِيَارَتِنَا فَلْيَزُرْ صَالِحِي مَوَالِينَا يُكْتَبُ لَهُ ثَوَابُ زِيَارَتِنَا؛ هر کس نتواند به دیدار ما آید، دوستان صالح ما را دیدن کند که ثواب زیارت ما برایش نوشته شود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۳۵۹).

• زیارت مقدسان

ظاهراً از دیرباز و از همان سده نخست هجری، در ضمن اعمال حج و زیارت، عده‌ای نخست به مکه، و عده‌ای نیز نخست به مدینه سفر می‌کردند. در این میان، امام باقر(ع) بر این معنا تأکید ورزید که دوستانشان اول مکه روند و آنگاه سراغ اهل بیت(ع) بیایند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۵۵۰). از وی نقل شده است که حج بدون ملاقات با امام، هرگز به کمال نرسد؛ همچنان که نقل شده است: «اساساً، هدف از گردیدن بر گرد این سنگ‌ها، چیزی جز برقراری ارتباط میان مردم با خاندان اهل بیت(ع) نیست» (همان، ص ۵۴۹).

• زیارت مشاهد

مشهد، مفهومی اعم از مزار است، یعنی هر جایی که به سبب انتساب به دین یا شخصیت‌های دینی، از قداست برخوردار باشد. می‌توان مشهد را معادل با «یادمان» گرفت. چهره بنیانگذار و شاخص در ترویج زیارت مشاهد، امام صادق(ع) است. وی افزون بر ترویج زیارت مساجد مختلف در کوفه و مدینه، همچون مسجد سهله و مسجد قبا (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۴۹۰، ۴۹۴ و ج ۴، ص ۵۶۰)، زیارت منبر پیامبر(ص) در مسجد مدینه (همان، ج ۴، ص ۵۵۳-۵۵۴)، و حتی مکان برگزاری آیین‌های ازدواج پیامبر اکرم (ص) را نیز همچون مکان‌هایی شایان زیارت می‌شناساند (همان، ج ۴، ص ۵۶۵).

شکل ۱. گونه‌شناسی شهرهای زیارتی از منظر شکل زیارت

منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲



Figure 1. Typology of pilgrimage cities in terms of form of pilgrimage

Source: Authors, 2023

۲-۱-۳- بافت پیرامون زیارتگاه‌ها

عبارت بافت پیرامون زیارتگاه به بخشی از محدوده شهر تلقی می‌شود که مرکزیت آن را هم از لحاظ کالبدی و هم از لحاظ کارکردی زیارتگاه شکل داده است. این محدوده با سایر محدوده‌های شهر از نظر ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی،

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

کاربری، تاریخی و ترافیکی متفاوت است. به عبارت دیگر محدوده پیرامون زیارتگاه، محدوده‌ای است که حضور زائران در آن مشهود بوده و کارکردهای محدوده را بنا بر نیازها و خدمات خود تغییر داده‌اند و در طرف دیگر سایر محدوده شهر بیشتر در اختیار شهروندان است و کارکردهای این محدوده با زندگی شهری معمول انطباق دارد. لازم به ذکر است که تأثیرات زیارتگاه با شدت کمتری تا فاصله‌های بسیار بیشتر و در کل شهر قابل درک است. اما آنچه از محدوده پیرامون زیارتگاه به ذهن متبادر می‌شود، در واقع محدوده‌ای است که با مکان مقدس ارتباط کاملاً مستقیم داشته و به عنوان حریم یک می‌توان از آن نام برد.

به دلیل اهمیت ویژه زیارتگاه‌ها در بافت شهر اسلامی و ارتباط و کارکردهای موضوع زیارت در بافت همگن اطراف زیارتگاه، توجه به محدوده همگن پیرامون آن از اهمیت فراوانی برخوردار است. از این رو در ابتدا باید محدوده‌های همگن پیرامون زیارتگاه که از نظر کارکردهای مختلف شهری مشابه هستند، مشخص شود. سپس با کم کردن محدوده طرح از آن، حوزه بلافصل احصاء شود. اهمیت این موضوع در این است که محدوده‌هایی که تأثیرگذار و تأثیرپذیر از زیارتگاه هستند، در قالب یک برنامه‌ریزی منسجم برای آنها تصمیم گرفته شود و در مقابل برای محدوده‌هایی که با موضوع زیارت ارتباط مستقیم کارکردی ندارند، سیاستگذاری جداگانه صورت گیرد (وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۹). عوامل اصلی در بافت پیرامون زیارتگاه‌ها در نظام‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، کاربری و ترافیکی در شکل شماره ۲ ارائه گردیده است.

شکل ۲. عوامل اصلی به همراه شاخص‌های مرتبط در بافت پیرامون زیارتگاه‌ها

منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲



Figure 2. The main factors in the context around shrines

Source: Authors, 2023

۲-۳- گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی در زمره قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال سراسر جهان قرار دارد که دشواری‌های اقلیمی و بدی آب و هوا نیز مانع انجام آن نمی‌شود. قدمت این نوع از گردشگری به قدمت خود فرهنگ دینی است. توریسم مذهبی به بازدید گردشگران از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، مقابر امامزاده‌ها و نظایر آنها اطلاق می‌شود. توریست مذهبی گردشگرانی فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

و دینی، ترویج و آموزش و گذراندن اوقات فراغت به مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان سفر می‌کنند. این نوع از گردشگری تمامی مذاهب و ادیان را شامل می‌شود. گردشگران مذهبی ممکن است بارها به زیارت اماکن مقدس بروند و یک بار رفتن به این اماکن آنها را از مراجعه مکرر منصرف نمی‌کند (آقاجانی و فراهانی فرد، ۱۳۹۴: ۴۷). گردشگری مذهبی شامل فعالیت‌هایی مانند زیارت، رویدادها و جشنواره‌ها می‌شود. از آنجایی که فعالیت‌های مذهبی در شرایط تجاری و اقتصادی، فرهنگ، محیط سیاسی، مذهب و ساختار اجتماعی متفاوت است، انتظار می‌رود که ذینفعان آنها در مذاهب مختلف متفاوت باشند (Lin, 2021).

سفر زیارتی سفری است که بر اساس الهامات و گرایش‌های مذهبی یا معنوی توسط افراد یا گروه‌ها به مکانی که مقدس‌تر یا مفیدتر از محیط زندگی روزمره تلقی می‌شود، انجام شده و به دنبال برخوردی متعالی با یک عامل مذهبی خاص و دستیابی به شفا یا منفعت معنوی، عاطفی یا جسمانی است. سفرهای زیارتی منابع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قدرت در سراسر جهان هستند (Chang et al, 2020). در واقع گردشگری زیارتی یکی از انگیزه‌های اصلی گردشگری در جهان و یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین، در توسعه منطقه‌ای نیز تاثیر مثبت دارد.

شکل ۳. ابعاد تأثیر گردشگری زیارتی بر شهر



Figure 3. Dimensions of the influence of pilgrimage tourism in the city
Source: Molaei, 2022: 146

۱-۲-۳- گونه‌شناسی گردشگری مذهبی

در راستای گونه‌شناسی گردشگری مذهبی مراجعان و مخاطبان بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر ائمه اطهار را می‌توان به دسته‌های مختلفی تقسیم نمود (Molaei, 2023):

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

۱. زائران بومی که از همان شهر برای زیارت و عبادت به حرم می‌آیند تا حاجتشان را برطرف کنند. مراجعه شهروندان به استفاده از کتابخانه عتبات عالیات، تالارهای اجتماعات، درمانگاه‌ها، بازارها، قبرستان‌ها، صندوق‌های قرض‌الحسنه، سفره‌خانه‌ها و ... از نمونه‌های رایج این مقوله است.
۲. مراجعه کنندگان غیربومی کسانی هستند که به صورت انفرادی، خانوادگی و یا در کاروان‌های سایر شهرها برای زیارت، عبادت و سیاحت مذهبی به زیارت می‌آیند. این گروه از زائران نیازهای مختلفی از جمله اسکان، نیازهای رفاهی، تجاری، پزشکی، تجهیزات شهری و امکانات دارند.
۳. نیازمندی که آستان عتبات عالیات وظیفه یاری، حمایت و خدمات‌رسانی به آنان را بر عهده دارد. گروه‌هایی مانند فقرا، کودکان بی‌سرپرست، کودکان کار، یتیم، بی‌خانمان، نیازمندان، خانواده‌های زندانیان نیازمند و دانش‌آموزان همگی می‌توانند در این حلقه قرار گیرند.
۴. عابرین پیاده و رهگذران که از مجاورت بقعه یا شهری که حرم در آن قرار دارد عبور می‌کنند. این دسته از افراد قصد زیارت و عبادت ندارند، بلکه از امکانات بقعه یا اطراف آن مانند پارکینگ عمومی، سرویس بهداشتی، پارک، رستوران و سالن اجتماعات در داخل یا اطراف بقعه استفاده می‌کنند.

شکل ۴. گونه شناسی گردشگری مذهبی از منظر نوع بازدیدکنندگان

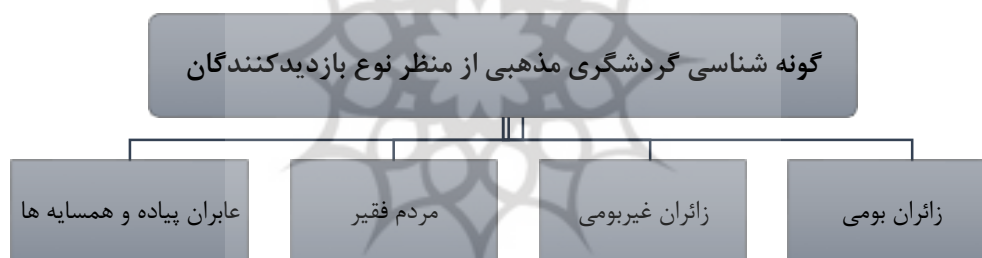


Figure 4. Typology of religious tourism in terms of visitor type

Source: Molaei, 2023

در گونه‌شناسی گردشگری مذهبی پاسخ به این سؤال که "آیا گردشگران مذهبی و زائران که کنشگران عمده شهر زیارتی محسوب می‌شوند به لحاظ نظری در یک گروه هستند یا در دو گروه متمایز قرار می‌گیرند؟" ضروری به نظر می‌رسد. در واقع، زائر و گردشگر بازیگران اصلی حوزه دین و گردشگری محسوب می‌شود که اگرچه یکی و همسان نیستند، تفاوت چندانی نیز با هم ندارند. از دیدگاه گردشگری، زائر و گردشگر به لحاظ ساختاری و مکانی یکی هستند یا از عناصر یکدیگر تشکیل شده‌اند (عظیمی‌هاشمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۹). در نهایت می‌توان گفت گردشگری مذهبی بسته به انگیزه‌ها و نیت فردی گردشگر، گونه‌های متفاوتی را شامل می‌شود. بنابراین یکی از انگیزه‌های گردشگر مذهبی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

می‌تواند زیارت اماکن مقدس باشد و انگیزه‌های دیگر مانند تفریح، درمان و ... نیز می‌تواند در سفر گردشگر مذهبی جایگاهی ویژه داشته باشد.

به منظور جمع‌بندی ادبیات نظری پژوهش پس از تبیین مفهوم شهر زیارتی، زیارتگاه و گونه‌شناسی آن بر اساس کتب و اسناد تاریخی و همچنین تبیین مفهوم گردشگری مذهبی و گونه‌شناسی آن، می‌توان گفت که شهرهای زیارتی واجد صفاتی هستند که آن‌ها را از بقیه فضاها و مراکز متمایز می‌نماید. همچنین حضور زائران از نقاط دور و نزدیک در اینگونه شهرها می‌تواند نقش منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای آنها را تقویت کرده و نقش بسزایی در تقویت دین و هویت دینی در مقیاس خرد و کلان داشته باشد. بنابراین در شهرهای زیارتی می‌بایست با افزایش شرایط کیفی شهر، زمینه را برای تقویت جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و معنوی فراهم کرد و به تامین نیازهای زیرساختی، زیربنایی، اقتصادی و زیست‌محیطی زائران و مجاوران با هدف ایجاد تجربه‌ای اثربخش و ماندگار از زیارت و مکان زیارتی پرداخت. بنابراین با توجه به اهمیت فراوان شهرهای زیارتی از جنبه‌های مختلف، برنامه‌ریزی و هرگونه تغییر و توسعه در اینگونه شهرها، نیازمند شناخت دقیق ویژگی‌های الگوی بافت شهرهای زیارتی و به تبع آن تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت اینگونه شهرها است تا هرگونه مداخله یا اقدامی با کمترین آسیب و خطا همراه باشد.

۴- روش تحقیق

پژوهش حاضر از منظر هدف از نوع کاربردی-توسعه‌ای و از لحاظ شیوه تحلیل داده‌ها از نوع توصیفی-تحلیلی است. همچنین این پژوهش از لحاظ ماهیت داده‌ها، یک پژوهش کیفی است. به منظور گردآوری داده‌ها نیز از روش مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بنابراین از منابع مختلف نظیر کتب، مقالات، اسناد و سایر منابع معتبر نوشتاری در زمینه موضوع مورد مطالعه استفاده شده است. فرضیه اصلی پژوهش چنین است که شهرسازی (برنامه‌ریزی و طراحی شهری) همگون با ژنوم زیارت در بافت شهرهای زیارتی با توجه به پتانسیلی که این شهرها در زمینه توسعه گردشگری مذهبی دارند، می‌تواند به عنوان کانونی برای پاسخگویی به طیف وسیعی از نیازهای زائران، مجاوران و گردشگران ایفای نقش کرده و منجر به تقویت نقش منطقه‌ای و بین‌المللی این شهرها گردد. فرایند پژوهش نیز به این صورت است که ابتدا به تبیین مفهوم زیارتگاه و بافت پیرامون آن پرداخته شده و سپس مفهوم گردشگری مذهبی و گونه‌شناسی آن ارائه گردیده است. در نهایت با توجه به مدل کیفی ارائه شده در شکل شماره ۵ و از طریق مطالعه و شناخت الگوی بافت اغلب شهرهای زیارتی، مهم‌ترین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت این شهرها که منجر به تقویت نقش آنها به عنوان شهر زیارتی گردشگرپذیر و شناخته‌شده در مقیاس منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای خواهد شد، تبیین و سپس قواعد و ملاحظات مهم در توسعه، برنامه‌ریزی و مداخله در شهرهای زیارتی با توجه به شاخص‌های تبیین شده ارائه شده است.

شکل ۵. مدل کیفی پژوهش

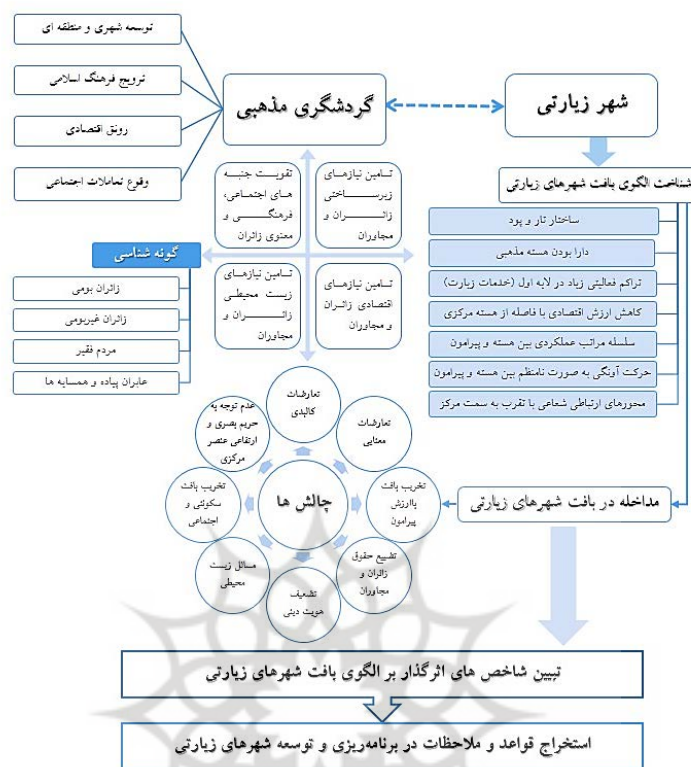


Figure 5. Qualitative model

۵- یافته‌های پژوهش

۵-۱- مطالعه الگوی بافت شهرهای زیارتی

ژنوم یک شهر در اثر اراده و خواست عده‌ای و به صورت آمرانه ایجاد نمی‌شود بلکه طی فرایندی تاریخی و اجتماعی پدید می‌آید. بی‌شک ژنوم هر شهر به دلیل تفاوت‌های محیطی و تاریخی یگانه است. ژنوم شهر زیارتی امر زیارت است. یعنی علت‌العللی که شکل‌گیری فعالیت‌ها، معابر، سلسله مراتب و توده‌گذاری احجام شهری را سبب شده و نسبت به هر افزوده جدیدی به این شاکله واکنش مثبت و منفی از خود بروز می‌دهد (وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۹). فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آنها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم است. گاهاً مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای با فضاهای مذهبی درهم تنیده است، مانند بافت مسجد جامع یزد و یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومت‌ها در دوران بعد از اسلام سبب توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا(ع) در شهر مشهد و حرم امامزاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز و روشن است. به طوریکه بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون از محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است (مولایی، ۱۴۰۰: ۱۸۲). آرامگاه به صورت زیارتگاه و مکانی مقدس منشأ تحولات مختلفی است؛ مثلاً در مدینه، بیت المقدس، مشهد، کربلا، نجف و کاظمین، زیارتگاه علت وجودی و گسترش این شهرها شده است (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۸).

می‌توان دو رفتار اصلی را در شکل‌گیری و توسعه تاریخی اغلب شهرهای زیارتی اثرگذار دانست. نخست تشریف به حرم و دوم سکونت در مجاورت آن. هر دو رفتار نیز نسبت مشخصی با امر زیارت برقرار می‌کنند. در رفتار نخست که اتصال یک پاره‌خط به یک نقطه است، مبادی گوناگون جغرافیایی به یک نقطه معین، متصل می‌شوند و با توجه به هندسه پیرامون مرکز، اغلب ساختاری شعاعی را ایجاد می‌کنند. رفتار دوم که مبتنی بر سکون و قرارگیری در مجاورت نقطه مذکور است در گرد آن تعریف شده و شبکه‌های تبدل‌اتی خود را نیز به صورت دایره‌های هم مرکز توسعه می‌دهد. استخوان‌بندی سازمان فضایی شهر زیارتی محصول برهم‌نهی این دو ساختار شعاعی و حلقوی است که متشکل از تار و پودهایی با ریشه‌های مشترک اما مزیت‌ها و ویژگی‌هایی متمایز است (وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۹). با پذیرش ساختار تار و پود به عنوان ژنوم فضایی اغلب شهرهای زیارتی، در شکل شماره ۶ مدل ساختاری تار و پود برای شهرهای مشهد، نجف، مکه، مدینه، سامرا، کربلا و کاظمین با توضیحاتی در مورد چگونگی ساختاربندی برای هر یک از شهرها ارائه شده است.

شکل ۶. مدل ساختاری تار و پود در شهرهای مهم زیارتی

ترسیم: نگارندگان، برگرفته از وزارت راه و شهرسازی، ۱۴۰۲

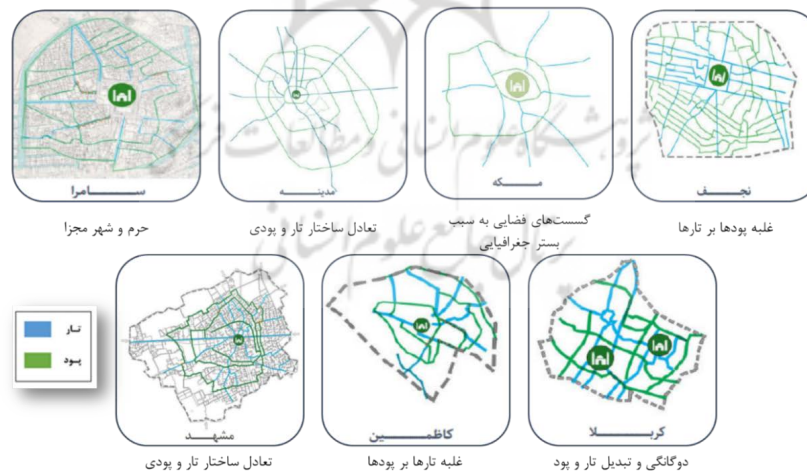


Figure 6. The structural model of the fabric in important pilgrimage cities

Source: Ministry of roads & urban development

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

بنابراین شهر زیارتی خود را در ساختار تار و پودی مسیرهای تشریف و معابر پشتیبان نشان می‌دهد. این ژنوم بهینگی خود را در انتظام معنا، منظر و فعالیت آشکار می‌سازد. در جدول شماره ۲ برخی از ویژگی‌های مشترک فعالیتی، دسترسی و منظر تار و پود شهرهای زیارتی به تفکیک ارائه شده است.

جدول ۲. ویژگی‌های مشترک تار و پود شهرهای زیارتی

منبع: وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۹

ویژگی	تار	پود
فعالیتی	فعالیت‌ها بیشتر معطوف به زائرین	فعالیت‌ها بیشتر معطوف به مجاورین
	هسته‌های متمرکز فعالیتی	تنوع فعالیتی بیشتر
	وجود دانه‌های درشت مقیاس	تکثر فعالیت و عدم تمرکز
	تنوع دانه‌بندی لبه‌ها	ریزدانگی لبه‌ها
	تارهای اصلی مرز محلات با یکدیگرند	گره‌های پودها بر مرکز محله منطبق است.
دسترسی	نزدیک‌ترین مسیر دسترسی به حرم نسبت به نقطه مبدا	متصل کننده مسیرهای تشریف
	همگرا به یکدیگر با هدف تسهیل تشریف	واگرا نسبت به یکدیگر با هدف پوشش حداکثری پهنه‌ها
	جز معبر یا حرم به نقطه دیگری ختم نمی‌شود.	انتقال دهنده بین پهنه‌ای
	استفاده از پود به عنوان انتقال دهنده به تار بزرگتر	می‌تواند به هر نقطه‌ای بن‌بست شود.
	با نزدیکی به حرم عرض معبر کاهش می‌یابد	عرض معبر با طول معبر همبستگی مثبت دارد.
	شریانی‌های فرعی منشعب معمولاً نقش پود دارند.	شریانی‌های فرعی منشعب معمولاً بن‌بست هستند.
منظر	دیدهای متوالی پیدا و پنهان به عناصر حرم	دیدهای منقطع و نقطه‌گريزهای پنهان
	خط آسمان شکسته	خط آسمان یکنواخت

Table 2. The common characteristics of the fabric of pilgrimage cities
Source: Ministry of roads & urban development, 2020

تارینگی و پودینگی نه تنها در مقیاس معبر بلکه در مقیاس پهنه نیز قابل احصاء است. نظر به خاصیت جزر و مدی بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی که خصلت‌هایی پویا را در شبکه معابر القاء می‌کنند، پهنه‌ها که مجموعه‌ای به هم بافته از فعالیت و معابر را شامل می‌شوند، می‌توانند تحت تاثیر این جریان دارای قطبیت‌های تارینگی و پودینگی شوند. در زمان مد زیارت عمده معابر اطراف حرم کارکرد تشریفی پیدا می‌کنند، چرا که بخش زیادی از ظرفیت سکونتی دائم، به ظرفیت اقامتی موقت اختصاص پیدا می‌کند و هر نقطه‌ای در بافت پیرامون می‌تواند مبداء زیارت قرار گیرد. همانطور که در زمان‌های جزر زیارت، بخشی از ظرفیت اقامتی به کاربری‌های غیرپذیرایی اختصاص یافته و معابر اصلی نیز در حد کارکرد معابر محلی تنزل ترافیکی پیدا می‌کنند. از این رو با مفروض دانستن خاصیت تارینگی در پهنه‌های نزدیک‌تر به حرم و پودینگی در پهنه‌های دورتر از حرم به عنوان یک قاعده عام که مرز تقریبی‌اش در جزر و مد تغییر می‌کند،

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

می‌توان این خصلت را در تمام ساختار حرمشهر مشاهده کرد. این خاصیت در نظام‌های فعالیتی گوناگون در بستر شهر قابل احصاء است (وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۹).
با توجه به مطالب مطرح شده می‌توان گفت الگوی بافت شهرهای زیارتی چه از نظر هسته اولیه شکل‌گیری شهر و لایه‌های شهری و چه از نظر الگوی محورهای عملکردی و ارتباطی با سایر شهرها تفاوت‌های فیزیکی، ماهوی و معنایی آشکاری دارد. بنابراین هر مداخله‌ای که بدون فهم الگوی منحصر به بافت اینگونه شهرها صورت پذیرد، به فرسایش توامان شهر و عنصر مداخله‌کننده منجر خواهد شد. در شکل شماره ۷ ویژگی‌های خاص الگوی بافت شهرهای زیارتی به اختصار ارائه گردیده است.

شکل ۷. ویژگی‌های خاص الگوی بافت شهرهای زیارتی



Figure 7. Special characteristics of the fabric pattern of pilgrimage cities
Source: Authors, 2023

۲-۵- شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی

در این بخش شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی از طریق مراجعه به منابع مختلف نظیر کتب، مقالات، اسناد و سایر منابع معتبر نوشتاری در زمینه موضوع مورد مطالعه استخراج و در جدول شماره ۳ ارائه شده است. همچنین در ادامه به تبیین اهمیت هر یک از شاخص‌ها پرداخته شده است.

جدول ۳. تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی

منبع	توضیحات	شاخص
(اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	توجه به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی و حفظ تسلط بنای مقدس با جلوگیری از عدم بلندمرتبه‌سازی در قلمرو مکان مقدس، ضروری به نظر می‌رسد.	حریم و قلمرو

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

(مولائی، ۱۳۹۹: ۱۱۵) (Maroufi & Rosina, 2017)	مکان مقدس به عنوان مرکز کانونی و تجمع شهر، به آهنربایی قوی تبدیل می‌شود که جمعیت، فعالیت‌ها و عملکردها را به سمت خود جذب می‌کند.	مرکزیت
(آیتی و همکاران، ۱۳۹۵) (ادیب‌زاده و سیادت‌فرازمند، ۱۳۹۵) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	حفظ پیوستگی ارتفاعی و منظرین بافت شهر زیارتی، منجر به تقویت حس محصوریت فضایی خواهد شد. یکپارچگی بین اجزای بافت نیز با هدف برانگیختگی حس محصوریت ضروری به نظر می‌رسد.	محصوریت
(طیبیان و همکاران، ۱۳۹۰)، (عاشوری، ۱۳۹۲)، (نقی‌زاده، ۱۳۸۵)، (بدیعی، ۱۳۸۱) (Chandan & Kumar, 2019)	احیای سلسله مراتب سنتی تشریف از شهر به حرم، برنامه‌ریزی کاربری‌های مکمل فضای زیارتی به صورت مختلط و پیوند سلسله مراتبی عرصه‌های متوالی ضروری به نظر می‌رسد.	سلسله مراتب
(آیتی و همکاران، ۱۳۹۵) (عسگری و همکاران، ۱۳۹۸) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	شناسایی و حفظ مناظر و گذرهای تاریخی و واجد ارزش بافت پیرامون، تعریف سیاست‌های ارتفاعی بافت و تعریف ضوابط اختصاصی سیما و منظر ضروری به نظر می‌رسد.	چشم‌انداز مطلوب
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	فضاهای مذهبی با هدف میزبانی شایسته از زائران و مجاوران، می‌بایست خصوصا در زمان اوج تردد، با حجم زائران ورودی همخوانی و تناسب داشته باشند.	تناسب فضاهای مذهبی
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	تناسب فضاهای تفریحی با نیاز زائران و مجاوران در راستای توسعه گردشگری مذهبی از عوامل مهمی است که در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی باید به آن توجه گردد.	تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	تعداد فضاهای اقامتی خصوصا در زمان اوج حضور زائران می‌بایست با الزامات یک شهر زیارتی-گردشگری متناسب بوده و از ظرفیت‌های پیدای و پنهان اقامتی در اینگونه شهرها بهره گرفته شود.	تناسب فضاهای اقامتی
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی با جمعیت مخاطب اعم از شهروندان و زائران، از شاخص‌های مهم و تاثیرگذار در افزایش کیفیت زندگی در بافت شهرهای زیارتی است.	تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	تناسب شبکه دسترسی با حجم تردد زائران و شهروندان در شهرهای زیارتی و ایجاد دسترسی مطلوب برای مجاوران و زائران به حرم و شهر در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی بسیار حائز اهمیت است.	تناسب شبکه دسترسی
(مولایی، ۱۴۰۰) (فرهادی و توانگر، ۱۴۰۱) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	مداخلات احتمالی و ساخت و سازهای جدید می‌بایست هماهنگ با ویژگی‌های بافت تاریخی و منطبق با محورهای تاریخی و با توجه به مقیاس انسانی برنامه‌ریزی گردند.	توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه
(نگارندگان، ۱۴۰۲)	توجه به کیفیت خاک، هوا، آب‌های زیرزمینی و خطراتی مانند آلودگی‌های محیطی و بحران در حفظ و توسعه فضای سبز در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی ضروری به نظر می‌رسد.	توجه به تاب آوری زیست محیطی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

(مولایی، ۱۳۹۸) (Molaei, 2022)	یک شهر زیارتی مطلوب زمینه را برای بروز سبک زندگی ایرانی-اسلامی در وجوه اخلاقی، خانوادگی، سلوک اجتماعی و حقوق فردی-جمعی فراهم می-کند.	سبک زندگی اسلامی
(مولایی، ۱۳۹۸) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	برنامه‌ریزی برای شهرهای زیارتی بدون در نظر گرفتن ریشه‌های هویتی آنها می‌تواند به تضعیف یا گسیختن آن بیانجامد. از این رو توجه به حفظ و تقویت هویت زیارتی بافت ضروری به نظر می‌رسد.	هویت دینی
(میرزایی و دلیر، ۱۳۹۷) (مولایی، ۱۴۰۰) (Barrie, 1996)	طراحی و برنامه‌ریزی پهنه‌های زیارتی با توجه به زمینه‌ها و عوامل دستیابی به حس معنویت ضروری به نظر می‌رسد.	دستیابی به معنویت
(کاظمی و تبریزی، ۱۳۹۴) (گل‌ختمی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵) (جعفری و همکاران، ۱۳۹۷) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	تمهیدات لازم جهت افزایش ایمنی و امنیت زائران و شهروندان در شهرهای زیارتی ضروری است.	ایمنی و امنیت
(خدائی و کلاتری، ۱۳۹۱) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	با توجه به حضور زائران در شهرهای زیارتی، آموزش نیروی انسانی رابطه معناداری با سطح رضایتمندی زائران و گردشگران به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه گردشگری مذهبی دارد.	آموزش
(مولایی، ۱۴۰۰) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	سرمایه اجتماعی-فرهنگی امت در شهرهای زیارتی از وجود اعتماد اجتماعی، تعامل و تعاون و مشارکت، اخلاق‌مداری و ادب‌ورزی عمومی، ایثار و دلسوزی مردمی منتج می‌گردد.	سرمایه اجتماعی-فرهنگی
(سقاوی و همکاران، ۱۳۹۲) (ستاری فرد، ۱۳۹۴) (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱) (نگارندگان، ۱۴۰۲)	فضاهای مذهبی باید به گونه‌ای برنامه‌ریزی شوند تا پیوندهای اجتماعی را تقویت کرده و موجب احساس صمیمیت و نزدیکی بیشتر گروه‌های مختلف اجتماعی اعم از زائران و مجاوران شوند.	تعاملات اجتماعی

Table 3. Explanation of the influencing indicators on the fabric pattern of pilgrimage cities

• حریم و قلمرو

حریم و قلمرو اماکن مقدس و زیارتی با ویژگی‌های خاص خود همواره توجه ویژه‌ای را از سوی برنامه‌ریزان، طراحان، مدیران شهری، زائران و مجاوران برای حفظ حرمت و به جا آوردن آداب تشریف و زیارت به خود معطوف می‌کند. عدم توجه به این قلمروها، آثار و آسیب‌های ادراکی، اجتماعی و فرهنگی و هویتی برای شهر مذهبی و شهروندان آن را به دنبال خواهد داشت. حفظ و قلمروپایی حریم این اماکن با تأثیرگذاری بر حالت روحی، معنوی و الگوهای رفتاری زائران در کنار توجه به سایر کیفیت‌ها به عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز آمادگی ذهنی، کسب آرامش و رضایتمندی زائران در سلسله مراتب تشریف به مکان زیارتی است (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۱۴). از مسائل اخیر

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

شهرهای زیارتی عدم توجه به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی است. بنابراین حفظ تسلط بنای مقدس با جلوگیری از عدم بلندمرتبه‌سازی در قلمرو این مکان‌ها، ضروری به نظر می‌رسد.

• مرکزیت

فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. شهر زیارتی هویت خود را از حرم مطهر می‌گیرد. بنابراین توسعه شهر زیارتی تا حد ممکن باید با مرکزیت و حول محور مکان قدسی انجام پذیرد تا فضای زیارتی به حاشیه نرود. همچنین با توجه به مرکزیت مکان قدسی، کاربری‌های مکمل بر حسب میزان ارتباط با آن تنظیم شده که وابستگی بین آنها نیز از همین طریق تامین می‌شود. هرچه کاربری ماهیت مذهبی و نیایشی داشته باشد به مرکز نزدیک‌تر خواهد بود و برعکس (مولائی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). مکان مقدس به عنوان مرکز کانونی و تجمع شهر، به آهنربایی قوی تبدیل می‌شود که جمعیت، فعالیت‌ها و عملکردها را به سمت خود جذب می‌کند. مرکز باید از اطراف بسیار قابل دسترسی باشد و شبکه‌ای را با مراکز دیگر به ترتیب سلسله مراتبی یا غیر سلسله مراتبی ایجاد کند. از این رو مسیرهایی که یک مرکز اصلی را به مراکز دیگر متصل می‌کنند، به بخش مهمی از ساختار شهرهای مقدس تبدیل می‌شوند (Maroufi & Rosina, 2017: 33). در واقع عامل مرکزیت راهی برای تشخیص قلمروی قدسی در سازمان فضایی شهر زیارتی است.

• محصوریت

اصل مهم حاکم بر طراحی مکان‌های شهری، محصوریت است. عناصر شهری، محله‌ای و یا حتی جاذبه‌های گردشگری مذهبی به طور معمول دارای عناصر محصورکننده فضا هستند. این اصل هنگامی نمود می‌یابد که فضای بین ساختمان‌ها احساس محصوریت را برانگیزد. احساس محصور بودن در فضا اساساً بر رابطه فاصله چشم ناظر از ارتفاع بدنه محصور کننده فضا استوار است. به عبارت دیگر محصور بودن فضایی با پیوستگی بدنه محصورکننده فضا ارتباط دارد و وجود فواصل متعدد بین بدنه ساختمان‌ها و اختلاف فاحش بین نماها موجب تضعیف فضای محصور می‌گردد (آیتی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰-۵۱). تناسب در محصوریت با الگوی وحدت یافته با مقیاس انسانی، ادراک بهتری از عرصه‌های تشریف ایجاد می‌کنند (ادیب‌زاده و سیادت‌فرازمند، ۱۳۹۵: ۱۱). حفظ پیوستگی ارتفاعی و منظرین بافت شهر زیارتی، منجر به تقویت حس محصوریت فضایی خواهد شد. بنابراین ایجاد یکپارچگی و هم پیوندی بین اجزای بافت با هدف برانگیختگی حس محصوریت ضروری به نظر می‌رسد.

• سلسله مراتب

سلسله مراتب یکی از اصول اساسی حاکم بر مجموعه‌ها و اجزاء و پدیده‌هایی است که یا به طور طبیعی در جهان هستی به عنوان یک کل وجود دارند و یا توسط انسان طراحی و ایجاد می‌شوند (طیبیان و همکاران، ۱۳۹۰). سلسله مراتب به طور متنوعی در بسیاری از زمینه‌های پیچیده و پویای شهرهای زیارتی به کار رفته است:

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

- سلسله مراتب دسترسی: میزان دسترسی های متنوع منتهی به مکان زیارتی، دستیابی بهتر زائران به قلمروی حرم مطهر در ایام متفاوت را نشان می دهد (Chandan & Kumar, 2019: 473). وضعیت معابر اطراف به لحاظ سلسله مراتب دسترسی به قصد تشریف به مکان مقدس حائز اهمیت است و با نقض آن، زائر یکباره از محور شریانی بدون طی سلسله مراتب تشریف با مکان زیارتی مواجه می شود (عاشوری، ۱۳۹۲: ۳۸). لذا احیای سلسله مراتب سنتی تشریف از شهر به حرم ضروری است.

- سلسله مراتب عملکردی: وضعیت سلسله مراتب توزیع خدمات محلی و شهری متناسب با نیازهای زائران، اهمیت توزیع کاربری ها در تعریف نقش قلمروی مذهبی را نشان می دهد (نقی زاده، ۱۳۸۵). همچنین می بایست کاربری های مکمل فضای زیارتی به صورت مختلط و با رعایت اصل سازگاری برنامه ریزی گردند.

- سلسله مراتب تفکیک فضایی: پیروی از اصل سلسله مراتب شکلی از الگوهای طراحی اماکن قدسی است که به کارگیری آن، موجب القای حس قرارگیری در قلمروی یک مکان قدسی را در زائران ایجاد می کند. همچنین پیوند سلسله مراتبی و اتصال زنجیروار عرصه های متوالی منطبق با روحیه قلمروی مکان مقدس، نقش هدایت زائر را بر عهده داشته و به تشریف توأم با تأمل زائر کمک می نماید (بدیعی، ۱۳۸۱).

• چشم انداز مطلوب

چشم نوازی کالبد فضا یا ترکیب بندی، کیفیت رنگ و مصالح و رابطه میان بنا و محیط آن، نبود وجود اغتشاش و عناصر چشم آزار، تنوع فرم ها، ارتباط بصری با نقاط مختلف و در نهایت نبود وجود آلودگی های تاثیرگذار بر زندگی انسانی، آلودگی صدا، محیطی (زیاله)، آلودگی بصری و نظایر آن بر ایجاد لذت بصری در گردشگران مذهبی موثر است (آیتی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۰). اهمیت چشم انداز بقعه مقدس وابستگی شدیدی به مکان مشاهده شونده، ویژگی های کالبدی آن و تمامی عناصر پیش زمینه و پس زمینه ای دارد که دورنمای آن منظر را دربر گرفته است. از آن جهت که بخش عمده تقدس جاری در یک منظر، فراکالبدی است؛ لذا باید بدون وابستگی به ادراک هایی که تحت تأثیر حواس مادی شکل می یابند نیز قابل شهود و دریافت باشد (عسگری و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۷). بنابراین ایجاد سیما و منظر شهری متناسب با هویت بافت و تلاش برای جلوگیری از خدشه منظرین و معنایی در رابطه میان بافت محدوده و مکان مقدس از طریق شناسایی و حفظ مناظر و گذرهای تاریخی و واجد ارزش بافت پیرامون، تعریف سیاست های ارتفاعی بافت و تعدیل عمومی ارتفاع ساختمان ها، تعریف ضوابط اختصاصی سیما و منظر و جداره سازی ویژه مسیرهای تشریف ضروری به نظر می رسد. تسلط بصری، محورگرایی و حفظ نقاط کانونی دید به اماکن مقدس، رعایت حریم بنای مذهبی در استقرار کاربری ها، ایجاد هسته اصلی فعالیت های مذهبی و جلوگیری از غلبه کاربری های تجاری می توانند در جهت حفظ تشخیص مکان مقدس تأثیر بسزایی داشته باشند.

• تناسب فضاهای مذهبی

فضاهای مذهبی به عنوان جلوه های هویت زیارتی شهر بسیار مهم تلقی می شوند. این فضاها با هدف میزبانی شایسته از زائران و مجاوران، می بایست خصوصاً در زمان اوج تردد، با حجم زائران ورودی همخوانی و تناسب داشته باشند.

فصلنامه برنامه ریزی و آمایش فضا

همچنین با توجه به الزامات یک شهر زیارتی می‌بایست به شمار مراکز دینی نظیر مساجد، حسینیه‌ها و تکایا و برگزاری باشکوه آیین‌ها و مراسم مذهبی توجه ویژه‌ای مبذول شود. فراهم نمودن فضاهای مذهبی پیاده‌محور نیز می‌تواند در راستای توجه به کرامت انسانی زائران نقش بسزایی داشته باشد.

• تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی

فضاهای فرهنگی-تفریحی با توجه به تقاضای زائران و در راستای توسعه گردشگری مذهبی در شهرهای زیارتی بسیار حائز اهمیت هستند. تناسب فضاهای تفریحی با نیاز زائران و مجاوران از عوامل مهمی است که در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی باید به آن توجه گردد. در این راستا می‌توان پهنه‌ها و محورهای فراغتی-تفریحی برای زائران و مجاوران در شهرهای زیارتی برنامه‌ریزی کرد. تناسب شمار مراکز فرهنگی نظیر کتابخانه‌ها، کانون‌های فرهنگی، خانه‌های فرهنگ، موزه و ... نیز با الزامات یک شهر زیارتی-فرهنگی می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. همچنین تعریف پهنه‌هایی جهت حفاظت از ساختارهای فرهنگی، بازتعریف حرائم میراث فرهنگی، جلوگیری از تغییر کاربری مساجد، مدارس و کلیه منابع فرهنگی ملموس و ناملموس و تقویت نقش کانون‌های فرهنگی و هویتی در سازمان فضایی شهر زیارتی ضروری به نظر می‌رسد.

• تناسب فضاهای اقامتی

تعداد فضاهای اقامتی در شهرهای زیارتی خصوصاً در زمان اوج حضور زائران می‌بایست با الزامات یک شهر زیارتی-گردشگری متناسب بوده و از ظرفیت‌های پیدا و پنهان اقامتی در اینگونه شهرها بهره گرفته شود. بنابراین از ظرفیت کاربری مسکونی با تلاش در جهت مدیریت اختلاط آن با کاربری اقامتی می‌توان استفاده کرد. به عنوان مثال در زمان اوج زیارت، بخشی از ظرفیت سکونت دائمی، می‌تواند به ظرفیت اقامتی موقت اختصاص پیدا کند. همچنین به منظور بهره‌مندی بهینه و حضور حداکثری زائران با شرایط درآمدی مختلف، برنامه‌ریزی برای تأمین اقامتگاه‌های ارزان قیمت و کوچک مقیاس در شهرهای زیارتی از طریق احیای اقتصاد خرد محلی و اختلاط گونه‌های مختلف اقامت در جهت نزدیک شدن به عدالت فضایی در لایه‌های نزدیک مکان مقدس ضروری به نظر می‌رسد. جداسازی حوزه‌های اقامتی از حوزه‌های خدماتی نیز پشتیبانی از امر اقامت را کاهش خواهد داد.

• تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی

تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی با جمعیت مخاطب اعم از شهروندان و زائران، از شاخص‌های مهم و تاثیرگذار در افزایش کیفیت زندگی در بافت شهرهای زیارتی است. توزیع متوازن فضاهای خدماتی پشتیبان زائران و مجاوران نظیر فضاهای سبز، ورزشی، اداری و بهداشتی؛ توزیع هدفمند و متناسب کاربری‌های پشتیبان سکونت در محلات؛ تأمین نیازهای اولیه زیرساخت، تأسیسات و تجهیزات شهری مبتنی بر جمعیت مخاطب؛ تأمین کاربری‌ها و خدمات حوزه زیارت و سکونت و انطباق هندسی و مقیاسی آنها با سازمان فضایی پهنه زیارتی؛ توجه به آیین‌ها و مناسک زیارتی در طراحی فضاهای عمومی پیرامون مکان قدسی؛ پیش‌بینی توسعه فضایی آتی در پهنه‌های زیارتی؛ پیش‌بینی کاربری‌های

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

مورد نیاز برای توسعه آتی پهنه‌های زیارتی و همپوشانی شعاع عملکردی خدمات ارائه شده در بافت با پیرامون بافت و بالعکس از جمله سنجه‌هایی است که در برنامه‌ریزی‌های مربوط به فضاهای خدماتی و زیرساختی یک شهر زیارتی باید مورد توجه قرار گیرد.

• تناسب شبکه دسترسی

تناسب شبکه دسترسی با حجم تردد زائران و شهروندان در شهرهای زیارتی و ایجاد دسترسی مطلوب برای مجاوران و زائران به حرم و شهر از جمله شاخص‌های مهم در برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی محسوب می‌شود. از سنجه‌های مهم این شاخص می‌توان به افزایش ظرفیت ترافیکی شبکه معابر موجود با اصلاحات ترافیکی و هندسی، اولویت بخشی به حمل و نقل عمومی و حرکت پیاده در برنامه‌ریزی شبکه معابر، توسعه حمل و نقل عمومی و تقویت خطوط اتصال این شبکه به کل محدوده شهر زیارتی، اختصاص سهم حداکثری به حرکت پیاده در تشریف به مکان مقدس و طراحی محدوده‌های پیاده‌مدار، ایجاد مسیرهای اصلی پیوسته، امن، کوتاه، راحت و دل‌نشین برای عابرین پیاده، ایجاد و توسعه خطوط ریلی زیرزمینی (مترو) به منظور کاهش بار ترافیک خودرویی، تعبیه مسیرهای دسترسی مختص سالمندان و معلولین، اتصال ایستگاه‌های وسایل حمل و نقل عمومی به شبکه پیاده‌روی، مشکل نمودن تردد وسایل نقلیه عبوری از داخل محدوده مرکزی شهر، ممنوعیت پارک حاشیه‌ای در کلیه خیابان‌های شریانی منتهی به مکان مقدس و مدیریت تقاضای پارکینگ اشاره کرد.

• توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه

بافت پیرامون بقاع متبرکه نیازمند توجه به حقوق شهروندی و حقوق مالکانه آنها و نیز آسایش و آرامش آنها است که در برنامه‌ها و مداخلات فضایی و کالبدی، توجه و احترام به آنها ضروری به نظر می‌رسد (مولایی، ۱۴۰۰: ۱۸۸). تملک املاک مردم در شهرهای زیارتی برای پروژه‌های انتفاعی، معمولاً منجر به نارضایتی ساکنین بافت و سایر شهروندان شده و سرمایه اجتماعی فراوانی را نابود خواهد ساخت. احساس بی‌عدالتی در بین ساکنان قدیمی بافت، منجر به بی‌اعتمادی گسترده‌ای خواهد شد و هرگونه اقدام اصلاحی بعدی و تغییر پارادایم نیز به سختی برای مردم باورپذیر خواهد بود. فرایند تملک، علاوه بر پیامدهای جمعیتی و فرهنگی و اجتماعی‌اش برای بافت، فرایندی به شدت فسادزا بوده و با توجه به سست بودن مبانی قانونی آن در پروژه‌های انتفاعی، آثار حقوقی زیادی برای شهرهای زیارتی به همراه خواهد داشت. بنابراین با توجه به اهمیت مکان‌های با ارزش و هویت‌بخش پیرامون بقاع متبرکه، تاکید بر حفاظت از بافت تاریخی، تلاش در نگاهداشت جمعیت بومی، بازآفرینی و احیاء محلات تاریخی، ایجاد تعادل بین حفاظت و توسعه در طرح‌ها و اقدامات مدیریت شهری و کاربری‌بخشی ابنیه از طریق فعالیت‌های فرهنگی از جمله گردشگری، الگوی مناسب‌تری برای آینده چنین پهنه‌هایی می‌باشند. به جهت برخورداری از کارکرد گردشگری، حفاظت از بافت با ارزش پیرامون بقاع متبرکه می‌تواند به عنوان یک ظرفیت جدید برای پذیرایی و خدمت‌رسانی به زائرین مورد استفاده قرار گیرد (فرهادی و توانگر، ۱۴۰۱: ۸۲). بنابراین توجه به رفع مشکلات و نیازهای فضاهای زیارتی ضمن احترام به ارزش‌ها و میراث ملموس و ناملموس تاریخی، عنصر وقف و محله‌های زیست‌پذیر و زائرپذیر بافت پیرامون بقاع متبرکه ضروری به نظر می‌رسد.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

میراث ملموس شامل حفاظت از اصالت و یکپارچگی بافت پیرامون مکان مقدس و کلیه آثار اعم از ثبتی و غیرثبتی، راسته‌ها و گذرهای تاریخی، مراکز محلات و کانون‌های فرهنگی و اجتماعی و تلاش در جهت احیاء ساختار بافت شهر زیارتی است و میراث ناملموس می‌تواند شامل حفاظت از مراسم آیینی و محل وقوع آن‌ها، زنجیره‌های شغلی و فعالیتی خرد و قدیمی، مکان شکل‌گیری خاطرات جمعی و نام‌های تاریخی و خاطره برانگیز باشد. همچنین مداخلات احتمالی و ساخت و سازهای جدید می‌بایست هماهنگ با ویژگی‌های بافت تاریخی و منطبق با محورهای تاریخی و با توجه به مقیاس انسانی برنامه‌ریزی گردند، تا بافت تاریخی پیرامون بقاع متبرکه دچار خدشه نگردد.

• توجه به تاب‌آوری زیست‌محیطی

شرایط تاب‌آوری بافت شهر زیارتی به لحاظ زیست‌محیطی از اهمیت فراوانی برخوردار است. بنابراین در برنامه‌ریزی‌های مربوط به شهرهای زیارتی توجه به کیفیت خاک و خطرانی مانند روانگرایی؛ توجه به کیفیت آب‌های زیرزمینی و خطرانی مانند آلودگی‌های محیطی و بحران در حفظ و توسعه فضای سبز؛ توجه به کیفیت هوا و خطرانی مانند تاثیرات آلودگی حاصل از ترافیک وسایل نقلیه بر سلامتی انسان، کالبد ابنیه تاریخی و فضای سبز ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین با راهبردهایی مانند توجه به مسئله فرونشست زمین و معضل بالا آمدن آب‌های زیرزمینی در ارائه ضوابط، ایجاد مخازن زیرسطحی برای ذخیره روان‌آب‌ها و تصفیه‌خانه‌های محلی به منظور استفاده مجدد از پساب‌ها در مصارف غیرآشامیدنی و آبیاری فضای سبز، محدودیت‌های ارتفاعی به منظور گردش هوا و کاهش سایه‌اندازی و جلوگیری از شکل‌گیری خرده‌اقلیم‌ها، ضوابط حفظ فضای سبز و درختان موجود و همچنین تامین انرژی مورد نیاز شهر زیارتی از روش‌های پایدار تامین انرژی می‌توان تاب‌آوری زیست‌محیطی بافت شهر زیارتی را ارتقا بخشید.

• سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی الگوی ارتباطی است که مردم نسبت به آن جامعه‌پذیر شده و حاکی از ارزش‌ها و جهان‌بینی است که مردم در ذهن خود دارند و به وسیله آن با خدا، خود و طبیعت و دیگران ارتباط برقرار می‌کنند. سبک زندگی برگرفته از اعتقادات، سلاقی و فرهنگ‌های فردی و جمعی است و ابعاد متنوع از شکل و محتوای زندگی شامل نوع پوشش، رفتارها، تفریح و فراغت، خرید و مصرف و ... را در بر می‌گیرد. الگوهای همچون رعایت حلال و حرام، پرهیز از افراط و تفریط، تعادل، توازن، قناعت، پرهیز از اسراف و خودنمایی و تظاهر، زیارت اهل بیت، معنویت، یاد آخرت، دستگیری از نیازمندان، پرهیز از ثروت‌اندوزی و غیره بر سبک زندگی ایرانی-اسلامی تاکید می‌کنند (مولایی، ۱۳۹۸: ۳۳). برقراری عدالت نیز در کم و کیف زیارت و سکونت از جمله الگوهای مورد تاکید و تاثیرگذار بر سبک زندگی اسلامی است. در عصر حاضر با توجه به رواج فرهنگ غرب در زندگی شهرهای معاصر و ترویج هویت و سبک زندگی بیگانه به نظر می‌رسد بقاع متبرکه به عنوان پناهگاهی امن و معنوی می‌توانند بستری برای تقویت هویت اسلامی و ترویج سبک زندگی اسلامی باشند. امام‌زاده‌ها مکانی برای الهام گرفتن از آموزه‌های دینی و اخلاق اسلامی هستند. زائر با حضور در این مکان‌ها از خدمات فرهنگی، اجتماعی و آموزشی در قالب وعظ، عزاداری، جشن‌ها و آئین‌ها بهره‌مند می‌شود تا با آن فضا سازگار شود و سبک زندگی خود را هماهنگ نماید (Molaei, 2022: 145). به طور خلاصه یک شهر زیارتی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

مطلوب زمینه را برای بروز سبک زندگی ایرانی-اسلامی در وجوه اخلاقی، خانوادگی، سلوک اجتماعی و حقوق فردی-جمعی فراهم می‌کند.

• هویت دینی

زیارت باعث هویت‌سازی و هویت‌یابی مومنان در عرصه‌های فردی و جمعی می‌شود. در واقع بازتولید، تقویت و تثبیت گفتمان و فرهنگ دینی در جامعه یکی از مهم‌ترین کارکردهای زیارت است. مداخله و برنامه‌ریزی برای شهرهای زیارتی بدون در نظر گرفتن ریشه‌های هویتی آنها می‌تواند به تضعیف یا گسیختن آن بیانجامد (مولایی، ۱۳۹۸: ۲۸). از این رو توجه به حفظ و تقویت هویت زیارتی بافت ضروری به نظر می‌رسد. جلوگیری از تخریب منابع فرهنگی موجود در بافت اعم از بناهای تاریخی و مذهبی و عدم تسلط فضاهای تجاری بر فضاهای زیارتی از جمله عواملی است که به حفظ هویت دینی شهر زیارتی کمک می‌کند. جایگاه مستحکم دین و اعتقادات مذهبی در زندگی شهروندان و به تبع آن احساس تعلق و تعهد مجاوران به شهر زیارتی و میزان حضور آن‌ها در مساجد، حسینیه‌ها و تکایا، میزان مطالعه متون دینی و گرایش مردم به فرهنگ نذر و وقف از جمله سنج‌های هویت دینی در شهرهای زیارتی-اسلامی محسوب می‌شوند. یکی از عواملی که سبب تقویت و تثبیت هویت دینی در شهرهای زیارتی خواهد شد نقش‌دهی به شکل‌ها و کانون‌های هویتی و مذهبی محلات است. این شکل‌ها گاهی در قالب هیات‌ها و دسته‌جات آیینی-مذهبی تجلی می‌یابند.

• دستیابی به معنویت

معنویت به معنی برقراری ارتباط فکری، روحی-روانی و درونی با عالم ماورای طبیعت و متعالی است که با بینش و آگاهی انتخاب شده و سلامتی و رشد روحی-روانی انسان را به دنبال دارد و نبود یا کمبود آن، باعث انواع بیماری‌های روحی-روانی و اخلاقی از قبیل افسردگی و اضطراب می‌شود (میرزایی و دلیر، ۱۳۹۷: ۹۴). بحران معنویت در شهرهای معاصر و پیامدهای نامطلوب شهرها بر زندگی بشر امروزی، امری عادی شده است. آموزه‌های مدیریت شهری، طراحی و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای توجه چندانی به زمینه‌ها و عوامل معنویت ایرانی و اسلامی نداشته‌اند. نگرش‌های صرفاً کالبدی و فنی و عملکردی در احداث بناها و راه‌ها و امکانات درون‌شهری و برون‌شهری به سبک ساخت و سازهای غربی از جمله این بحران معنویت است. شهرهای زیارتی با مرکزیت بقاع متبرکه دارای ظرفیت‌های وسیعی در ابعاد فرهنگی، اجتماعی و کارکردهای همراه با معنویت هستند که به الگویی جامع نیاز دارند تا زندگی اجتماعی توأم با معنویت را برای گردشگران زیارتی و علاقمندان ارائه کنند (مولایی، ۱۴۰۰: ۱۷۹). سلسله‌مراتب تشریف به مکان زیارتی و عدم ورود یک مرتبه در میزان دستیابی به معنویت زائران موثر است. سکانس‌بندی عرصه‌های تشریف هماهنگ با ارزش‌ها و نمادهای معنوی، آمادگی تدریجی جهت تغییر و همسازی با مکان قدسی را در زائران به قصد زیارت مهیا می‌سازد (Barrie, 1996). بنابراین طراحی و برنامه‌ریزی پهنه‌های زیارتی با توجه به زمینه‌ها و عوامل دستیابی به حس معنویت ضروری به نظر می‌رسد.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

• ایمنی و امنیت

مسأله حفاظت از جان انسان‌ها، متعلقات آنها و تأسیسات و تجهیزات شهری در مقابل مخاطرات طبیعی و انسانی آن قدر مهم است که می‌بایست یکی از اهداف اصلی برنامه‌ریزی شهری محسوب شود. ایمنی شهری می‌تواند شامل کلیه تمهیدات و اقداماتی باشد که در قالب برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلندمدت باعث حفظ جان و مال ساکنان شهرها شود (کاظمی و تبریزی، ۱۳۹۴: ۱۴). تمهیدات لازم جهت افزایش ایمنی زائران و شهروندان در شهرهای زیارتی به خصوص در زمینه حمل و نقل مسیرهای جاده‌ای منتهی به شهر زیارتی، ایمنی در حمل و نقل درون شهری، افزایش سطح بهداشت فضاهای عمومی محدوده حرم، مساجد و حسینیه‌ها می‌بایست اندیشیده شود.

امنیت در فرهنگ فارسی به معنای آزادی و آرامش، فقدان ترس و عدم هجوم دیگران بیان شده و در فرهنگ علوم رفتاری نیز این واژه شامل حالتی است که در آن ارضای احتیاجات و خواسته‌های شخصی انجام شود. امنیت به عنوان یکی از مهم‌ترین نیازهای اساسی انسان در شهرها و اجتماعات انسانی مطرح است. قرآن امنیت را یکی از اهداف استقرار حاکمیت خداوند و خلافت و جانشینی صالحان و طرح امامت می‌داند (گل‌خطمی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۷۷). به طور کلی امنیت را می‌توان از نقطه نظر اجتماعی و فرهنگی، وضعیتی آرام تلقی کرد که انسان در نهایت ایمنی نسبت به جان، مال، ناموس، حیثیت، هویت، ارتباطات، تفکرات، ارزش‌های خود چه در زمان حال و چه در آینده اطمینان داشته باشد و شبانه روز را با حداقل تهدید ریسک سپری کند. بدون شک وجود امنیت یکی از مهم‌ترین شاخص‌های توسعه انسانی و اجتماعی در یک جامعه محسوب می‌شود (جعفری و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۴). احساس ایمنی و امنیت اجتماعی در بین زائران و شهروندان در شهرهای زیارتی از شاخص‌های تاثیرگذاری است که می‌بایست در برنامه‌ریزی این شهرها مورد توجه قرار گیرد. ارتقای امنیت فضاهای عمومی، پایداری شهروندان به رعایت قوانین و مقررات جامعه، اعتماد و سهولت دسترسی به مراکز نیروی انتظامی، پیش‌بینی کاربری‌های پشتیبان برای مواقع بحران و افزایش سطوح کاربری‌های آتش‌نشانی، اورژانس و سوله بحران و افزایش نظارت اجتماعی از طریق جلب مشارکت‌های عمومی از جمله سنجه‌هایی هستند که می‌توانند در افزایش ایمنی و امنیت اجتماعی اینگونه شهرها موثر واقع شوند.

• آموزش

آموزش نوعی سرمایه‌گذاری مفید و یک عامل کلیدی در توسعه محسوب می‌شود و چنانچه به درستی و شایستگی برنامه‌ریزی و اجرا شود، می‌تواند بازده اقتصادی قابل ملاحظه‌ای داشته باشد (خدائی و کلانتری خلیل‌آباد، ۱۳۹۱: ۵۷). با توجه به حضور زائران در شهرهای زیارتی، آموزش نیروی انسانی رابطه معناداری با سطح رضایتمندی زائران و گردشگران به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه گردشگری مذهبی دارد. در این راستا از یک سو سطح آموزش و تخصص مدیران و مسئولان مرتبط با گردشگری شهر زیارتی، فعالان بخش خدمات اقامتی، خدمات حمل و نقل عمومی و سایر بخش‌های خدماتی اعم از رستوران‌ها و مراکز تفریحی و از سوی دیگر برنامه‌ریزی در جهت آموزش فرهنگ میزبانی با هدف احترام و تکریم زائران، افزایش اعتماد بین زائران و جامعه میزبان و انصاف فعالان بخش‌های مختلف

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

در دادوستد با زائران از اهمیت بالایی برخوردار است. همچنین برگزاری دوره‌های آموزشی به منظور معرفت‌افزایی کاربران، حال و هوای معنوی این قلمرو را ارتقا می‌بخشد.

• سرمایه اجتماعی-فرهنگی

بقاع متبرکه می‌توانند برای نیاز گروه‌های مختلف اجتماعی، فضاهای لازم در حرم یا در سایر بخش‌های شهر و منطقه زیارتی را برنامه‌ریزی کنند. زیارتگاه‌ها به عنوان مراکز فرهنگی، مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش آفرینی می‌کنند. این مراکز با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند. یکی از سرمایه‌های مهم اجتماعی-فرهنگی در شهرهای زیارتی، برگزاری آیین‌های فرهنگی-مذهبی معطوف به بقاع متبرکه است. به عنوان نمونه حرکت دسته‌های عزاداری از محله‌های مختلف که در نهایت به بقعه یا امامزاده منتهی می‌شود. شبستان‌ها، صحن‌ها و ورودی‌های مکان مقدس شاهد حضور یکرنگ، وحدت و پیوند تمامی دسته‌های عزاداری است (مولایی، ۱۴۰۰: ۱۸۴).

برنامه‌ریزی مسیرهای آیینی به عنوان مکان تجلی وحدت و همگرایی تمام دسته‌جات عزاداری و سوگواران حسینی از تمام اقوام و محله‌ها و اقشار در شهرهای زیارتی می‌بایست مورد توجه قرار گیرد. از جمله سنجه‌های مهم در بهبود سرمایه اجتماعی-فرهنگی شهرهای زیارتی می‌توان به وجود مراکز اجتماعی-فرهنگی اعم از کتابخانه‌ها، کانون‌های فرهنگی و موزه‌ها اشاره کرد. همچنین عملکرد حوزه‌های علمیه در توسعه معرفت دینی و فعالیت نهادهای متولی در زمینه ارتقای فرهنگ زیارت نیز از سنجه‌های مهم دیگر محسوب می‌شوند.

در واقع سرمایه اجتماعی امت در شهرهای زیارتی از وجود اعتماد اجتماعی، تعامل و تعاون و مشارکت، ایثار و دلسوزی مردمی منتج می‌گردد. بنابراین حذف عناصر خاطره برانگیز و گسست در خاطره جمعی زیارت منجر به کاهش سرمایه اجتماعی مسئول در قبال بافت می‌شود. همچنین تغییر در بافت اجتماعی ساکن در محدوده و تغییر نقش میزبانی از فرادست به فرودست منجر به بروز تنش‌های فرهنگی و رفتاری بسیاری خواهد شد. در زمینه هویت و سرمایه فرهنگی نیز شهرهای زیارتی به عنوان محفلی برای دادوستد اندیشه‌های متفاوت و منتقدانه در شبکه علمی-معرفتی، عاملی برای تقویت هویت فرهنگی-انسانی و اخلاق‌مداری و ادب‌ورزی عمومی ایفای نقش می‌کنند.

• تعاملات اجتماعی

اماکن مذهبی را می‌توان دسته‌ای از فضاهای عمومی به شمار آورد که با ایجاد امکان تعاملات اجتماعی و پذیرفتن نقش فرهنگی-اجتماعی نقش مهمی در تقویت وجهه فرهنگی و اجتماعی شهرها ایفا کرده و زمینه ایجاد سرزندگی و پویایی شهری را فراهم می‌آورند (ستاری‌فرد، ۱۳۹۴: ۱۴۱). بنابراین فضاهای مذهبی باید به گونه‌ای برنامه‌ریزی شوند تا پیوندهای اجتماعی را تقویت کرده و موجبات احساس صمیمیت و نزدیکی بیشتر گروه‌های مختلف اجتماعی اعم از زائران، مجاوران و کاربران را فراهم آورند.

تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا و بقعات متبرکه در قلمروی حرم مطهر، بستری برای برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی-سیاسی در تمام ایام مناسبی به صورت گسترده و بدون محدودیت فراهم می‌آورد که با

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

مدیریت صحیح موجب تقویت تعاملات اجتماعی، مشارکت مذهبی و یادگیری آموزه‌های دینی در زائران خواهد شد (اسلامی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۹-۱۳۰). همچنین عمده فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی در شهرهای زیارتی با شرکت در مناسک و مناسبات مذهبی-اجتماعی تعریف می‌شوند. توجه به طراحی و بهبود مسیرهای پیاده منتهی به بقاع متبرکه و اختصاص سهم حداکثری تشریف‌زائرین و شهروندان به صورت پیاده نیز می‌تواند در افزایش تعاملات اجتماعی شهرهای زیارتی نقش بسزایی داشته باشد.

۳-۵- قواعد و ملاحظات مهم در توسعه و برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی

با توجه به شاخص‌های تبیین شده اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی، در این بخش قواعد و ملاحظات مهم در برنامه‌ریزی و توسعه شهرهای زیارتی که در هرگونه تغییر و مداخله در بافت اینگونه شهرها، می‌بایست مورد توجه قرار گیرند استخراج و در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. قواعد و ملاحظات مهم در توسعه و برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۲

شاخص	قواعد و ملاحظات
حریم و قلمرو	توجه به قلمروپایی حریم اماکن مقدس به دلیل اهمیت آن در رضایت‌مندی زائران در سلسله مراتب تشریف
	توجه به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی
	حفظ تسلط بنای مقدس با جلوگیری از عدم بلندمرتبه‌سازی در قلمرو آن
مرکزیت	توسعه شهر زیارتی با مرکزیت و حول محور مکان قدسی
	تنظیم کاربری‌های مکمل بر حسب میزان ارتباط آنها با مرکز
	نزدیکی کاربری‌ها با ماهیت مذهبی و نیایشی به مرکز
محسوریت	قابلیت دسترسی مرکز از اطراف
	ایجاد شبکه‌ای از مرکزیت قدسی با مراکز دیگر به ترتیب سلسله مراتبی یا غیر سلسله مراتبی
	تناسب در محسوریت با الگوی وحدت یافته با مقیاس انسانی
سلسله مراتب	حفظ پیوستگی ارتفاعی و منظرین در بافت شهر زیارتی
	ایجاد یکپارچگی و هم‌پیوندی بین اجزای بافت با هدف برانگیختگی حس محسوریت
	ایجاد دسترسی‌های متنوع منتهی به مکان زیارتی
چشم‌انداز مطلوب	احیای سلسله مراتب سنتی تشریف از شهر به حرم
	ایجاد پیوند سلسله‌مراتبی و اتصال زنجیروار عرصه‌های متوالی منطبق با روحیه قلمروی مکان مقدس
	برنامه‌ریزی کاربری‌های مکمل فضای زیارتی به صورت مختلط و با رعایت اصل سازگاری
چشم‌انداز مطلوب	توجه به سلسله‌مراتب توزیع خدمات محلی و شهری متناسب با نیازهای زائران
	شناسایی و حفظ مناظر و گذرهای تاریخی و واجد ارزش بافت پیرامون مکان مقدس
	تعریف سیاست‌های ارتفاعی بافت و تعدیل عمومی ارتفاع ساختمان‌ها
	توجه به محورگرایی، تسلط بصری و حفظ نقاط کانونی دید به اماکن مقدس
چشم‌انداز مطلوب	تعریف ضوابط اختصاصی سیما و منظر
	ایجاد سیما و منظر شهری متناسب با هویت بافت شهر زیارتی

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

جلوگیری از خدشه منظرین و معنایی در رابطه میان بافت پیرامون و مکان مقدس	
جداره‌سازی، ویژه مسیرهای تشریف	
رعایت حریم بناهای مذهبی در استقرار کاربری‌ها	
ایجاد هسته اصلی فعالیت‌های مذهبی و جلوگیری از غلبه کاربری‌های تجاری	
همخوانی و تناسب شمار فضاهای مذهبی با حجم زائران ورودی خصوصا در زمان اوج تردد	تناسب فضاهای مذهبی
برنامه‌ریزی به منظور برگزاری باشکوه آیین‌ها و مراسم مذهبی	
فراهم نمودن فضاهای مذهبی پیاده محور در راستای توجه به کرامت انسانی زائران	
تناسب شمار فضاهای فرهنگی-تفریحی با نیاز زائران و مجاوران در راستای توسعه گردشگری مذهبی	تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی
تعریف پهنه‌ها و محورهای فراختی-تفریحی برای زائران و مجاوران	
تعریف پهنه‌هایی جهت حفاظت از ساختارهای فرهنگی شهر زیارتی	
بازتعریف حرائم میراث فرهنگی در بافت پیرامون شهرهای زیارتی	
جلوگیری از تغییر کاربری مساجد، مدارس و کلبه منابع فرهنگی ملموس و ناملموس	
تقویت نقش کانون‌های فرهنگی و هویتی در سازمان فضایی شهر زیارتی	
تناسب تعداد فضاهای اقامتی با الزامات یک شهر زیارتی-گردشگری خصوصا در زمان اوج حضور زائران	تناسب فضاهای اقامتی
استفاده از ظرفیت کاربری‌های مسکونی در جهت مدیریت اختلاط آن با کاربری‌های اقامتی	
اختصاص بخشی از ظرفیت سکونت دائم، به ظرفیت اقامتی موقت در زمان اوج زیارت	
برنامه‌ریزی برای تامین اقامتگاه‌های ارزان قیمت و کوچک مقیاس در شهرهای زیارتی	
عدم جداسازی حوزه‌های اقامتی از حوزه‌های خدماتی	
تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی با جمعیت مخاطب اعم از شهروندان و زائران	تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی
توزیع متوازن فضاهای خدماتی پشتیبان زائران و مجاوران نظیر فضاهای سبز، ورزشی، اداری و بهداشتی	
توزیع هدفمند و متناسب کاربری‌های پشتیبان سکونت در محلات	
تامین نیازهای اولیه زیرساخت، تأسیسات و تجهیزات شهری مبتنی بر جمعیت مخاطب	
تامین کاربری‌ها و خدمات حوزه زیارت و سکونت و انطباق هندسی و مقیاسی آنها با سازمان فضایی پهنه زیارتی	
توجه به آیین‌ها و مناسک زیارتی در طراحی فضاهای عمومی پیرامون مکان قدسی	
پیش‌بینی توسعه فضایی آتی در پهنه‌های زیارتی	
پیش‌بینی کاربری‌های مورد نیاز برای توسعه آتی پهنه‌های زیارتی	
همپوشانی شعاع عملکردی خدمات ارائه شده در بافت با پیرامون بافت و بالعکس	
تناسب شبکه دسترسی با حجم تردد زائران و شهروندان	تناسب شبکه دسترسی
افزایش ظرفیت ترافیکی شبکه معابر موجود با اصلاحات ترافیکی و هندسی	
اولویت بخشی به حمل و نقل عمومی و حرکت پیاده در برنامه‌ریزی شبکه معابر	
توسعه حمل و نقل عمومی و تقویت خطوط اتصال این شبکه به کل محدوده شهر	
اختصاص سهم حداکثری به حرکت پیاده در تشریف به مکان مقدس و طراحی محدوده‌های پیاده مدار	
ایجاد مسیرهای اصلی پیوسته، امن، کوتاه، راحت و دل‌نشین برای عابرین پیاده	
ایجاد و توسعه خطوط ریلی زیرزمینی (مترو) به منظور کاهش بار ترافیک خودرویی	
تعیین مسیرهای دسترسی مختص سالمندان و معلولین	

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

اتصال ایستگاه‌های وسایل حمل و نقل عمومی به شبکه پیاده‌روی	
ایجاد محدودیت‌های ترافیکی به منظور مشکل نمودن تردد وسایل نقلیه عبوری در محدوده مرکزی شهر	
ممنوعیت پارک حاشیه‌ای در کلیه خیابان‌های شریانی منتهی به مکان مقدس و مدیریت تقاضای پارکینگ	
توجه به حفاظت از اصالت و یکپارچگی بافت پیرامون مکان مقدس و کلیه آثار اعم از ثبتی و غیرثبتی	توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه
توجه به حفاظت از راسته‌ها و گذرهای تاریخی، مراکز محلات و کانون‌های فرهنگی و اجتماعی	
توجه به حفاظت از مراسم آیینی و محل وقوع آن‌ها	
توجه به حفظ زنجیره‌های شغلی و فعالیتی خرد و قدیمی در بافت پیرامون بقاع متبرکه	
توجه به حفظ مکان شکل‌گیری خاطرات جمعی و نام‌های تاریخی و خاطره برانگیز	
هماهنگی مداخلات احتمالی و ساخت و سازهای جدید با ویژگی‌های بافت تاریخی پیرامون	
انطباق هرگونه تغییر و توسعه با محورهای تاریخی و با توجه به مقیاس انسانی	
محدودیت‌های ارتفاعی به منظور گردش هوا و کاهش سایه‌اندازی و جلوگیری از شکل‌گیری خرده‌اقليم‌ها	توجه به تاب‌آوری زیست محیطی
تدوین ضوابط حفظ فضای سبز و درختان موجود در بافت شهر زیارتی	
تامین انرژی مورد نیاز شهر زیارتی از طریق روش‌های پایدار تامین انرژی	
ایجاد مخازن زیرسطحی برای ذخیره روان‌آب‌ها و تصفیه‌خانه‌های محلی به منظور استفاده مجدد از پساب‌ها	
توجه به کیفیت خاک و خطرانی مانند روانگرایی	
توجه به کیفیت آب‌های زیرزمینی و خطرانی مانند آلودگی‌های محیطی و بحران در حفظ و توسعه فضای سبز	
توجه به کیفیت هوا و خطرانی مانند تأثیرات آلودگی حاصل از ترافیک وسایل نقلیه بر سلامتی انسان	
فراهم نمودن زمینه برای بروز سبک زندگی ایرانی-اسلامی در شهر زیارتی	سبک زندگی اسلامی
توجه به وجوه اخلاقی، خانوادگی، سلوک اجتماعی و حقوق فردی-جمعی.	
پرهیز از اسراف و خودنمایی و تظاهر در شهر زیارتی	
برقراری عدالت در کم و کیف زیارت و سکونت	
جلوگیری از تخریب منابع فرهنگی موجود در بافت اعم از بناهای تاریخی و مذهبی	هویت دینی
عدم تسلط فضاهای تجاری بر فضاهای زیارتی	
تقویت جایگاه دین و اعتقادات مذهبی در زندگی شهروندان	
ایجاد احساس تعلق و تعهد مجاوران به شهر زیارتی	
افزایش گرایش مردم به فرهنگ نذر و وقف	
نقش‌دهی به تشکل‌ها و کانون‌های هویتی و مذهبی محلات	
طراحی و برنامه‌ریزی پهنه‌های زیارتی با توجه به زمینه‌ها و عوامل دستیابی به حس معنویت	دستیابی به معنویت
تدوین الگویی جامع بر پایه دستیابی به معنویت در زندگی اجتماعی زائران و مجاوران	
سکانس‌بندی عرصه‌های تشریف هم‌هنگ با ارزش‌ها و نمادهای معنوی	
جلوگیری از ساخت و سازهای محدوده بافت شهرهای زیارتی به سبک غربی	
افزایش ایمنی در زمینه حمل و نقل مسیرهای جاده‌ای منتهی به شهر زیارتی	ایمنی و امنیت
افزایش سطح ایمنی در زمینه حمل و نقل درون شهری	
افزایش سطح بهداشت فضاهای عمومی محدوده حرم، مساجد و حسینیه‌ها	

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

ارتقای امنیت فضاهای عمومی از طریق تقویت فاز شب و استقرار کانکس‌های انتظامی	
فرهنگ‌سازی جهت پابندی شهروندان به رعایت قوانین و مقررات جامعه	
سهولت دسترسی به مراکز نیروی انتظامی	
پیش‌بینی و افزایش سطوح کاربری‌های پشتیبان برای مواقع بحران	
افزایش نظارت اجتماعی از طریق جلب مشارکت‌های عمومی	
آموزش و تخصص مدیران و مسئولان مرتبط با گردشگری مذهبی	آموزش
آموزش فعالان بخش خدمات اقامتی، حمل و نقل عمومی و سایر بخش‌های خدماتی و مراکز تفریحی	
برنامه‌ریزی در جهت آموزش فرهنگ میزبانی با هدف تکریم و افزایش اعتماد بین زائران و جامعه میزبان	
توصیه به انصاف فعالان بخش‌های مختلف در دادوستد با زائران	
برگزاری دوره‌های آموزشی به منظور معرفت‌افزایی کاربران	
برنامه‌ریزی مسیرهای آیینی به عنوان مکان تجلی وحدت و همگرایی دسته‌جات عزاداری	سرمایه اجتماعی - فرهنگی
ایجاد و توسعه مراکز اجتماعی-فرهنگی اعم از کتابخانه‌ها، کانون‌های فرهنگی و موزه‌ها	
بهره‌گیری از عملکرد حوزه‌های علمیه در توسعه معرفت دینی	
استفاده از ظرفیت نهادهای متولی در زمینه ارتقای فرهنگ زیارت	
جلوگیری از تغییر در بافت اجتماعی ساکن در محدوده	
توجه به طراحی و بهبود مسیرهای پیاده‌متنهی به بقاع متبرکه به منظور افزایش تعاملات اجتماعی	تعاملات اجتماعی
تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا و بقعات متبرکه در قلمروی حرم مطهر	
برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی-سیاسی در تمام ایام مناسبتی به صورت گسترده	

Table 4. Rules and considerations in the development and planning of pilgrimage cities

Source: Research results

۶- بحث و نتیجه‌گیری

الگوی بافت شهرهای زیارتی تحت تاثیر حضور مکان مقدس، از نظر هسته اولیه شکل‌گیری شهر و چینش لایه‌های شهری، الگوی محورهای عملکردی و ارتباطی و همچنین ایفای نقش شهر در زمینه توسعه گردشگری مذهبی در مقیاس منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای، تفاوت‌های فیزیکی، ماهوی و معنایی آشکاری با سایر شهرها دارد. بنابراین هر مداخله‌ای که بدون فهم الگوی منحصر به سازمان فضایی و توجه به ابعاد گوناگون کالبدی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی اینگونه شهرها صورت پذیرد، منجر به فرسایش توامان شهر و عنصر مداخله‌کننده و همچنین خدشه به هویت شهر و تصویر ذهنی زائران و مجاوران خواهد شد. بنابراین در برنامه‌ریزی‌های مربوط به تغییر و توسعه در شهرهای زیارتی می‌بایست شاخص‌های متعددی مورد توجه و نظر تصمیم‌سازان و برنامه‌ریزان قرار گیرد و مداخلات با ارزیابی‌های همه‌جانبه، متناسب با ژنوم اینگونه شهرها و در نظر گرفتن حقوق زائران و مجاوران صورت پذیرد. نتایج حاصل از پژوهش با توجه به شناخت وجوه مشترک و ویژگی‌های الگوی بافت اغلب شهرهای زیارتی نشان می‌دهد که شهرسازی در بافت اینگونه شهرها با توجه به حضور گردشگران مذهبی و نقشی که این شهرها در مقیاس

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در ابعاد مختلف ایفا می‌کنند، الزامات و قواعد خاصی را طلب کرده و می‌بایست شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی در ابعاد مختلف شناسایی و در مداخلات و برنامه‌های اقدام مورد توجه و ارزیابی دقیق قرار گیرند. براین اساس در پژوهش حاضر ۱۹ شاخص اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با تاکید بر قابلیت اینگونه شهرها در توسعه گردشگری مذهبی شناسایی و به تبع آن قواعد و ملاحظات مهم در برنامه‌ریزی و توسعه شهرهای زیارتی با هدف به حداقل رساندن چالش‌ها در هرگونه تغییر و مداخله ارائه شده است. این شاخص‌ها به همراه برخی قواعد و ملاحظات مهم شامل: حریم و قلمرو (توجه به قلمروپایی حریم اماکن مقدس، توجه به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی)، مرکزیت (توسعه شهر زیارتی با مرکزیت و حول محور مکان قدسی، قابلیت دسترسی مرکز از اطراف، ایجاد شبکه‌ای از مرکزیت قدسی با مراکز دیگر)، محصوریت (تناسب در محصوریت با الگوی وحدت یافته با مقیاس انسانی، حفظ پیوستگی ارتفاعی و منظرین در بافت شهر زیارتی)، سلسله‌مراتب (ایجاد دسترسی‌های متنوع منتهی به مکان زیارتی، احیای سلسله مراتب سنتی تشریف از شهر به حرم، توجه به سلسله مراتب توزیع خدمات محلی و شهری)، چشم‌انداز مطلوب (تعریف سیاست‌های ارتفاعی بافت، تعریف ضوابط اختصاصی سیما و منظر، ایجاد سیما و منظر شهری متناسب با هویت بافت شهر زیارتی، رعایت حریم بناهای مذهبی در استقرار کاربری‌ها)، تناسب فضاهای مذهبی (همخوانی و تناسب شمار فضاهای مذهبی با حجم زائران ورودی، فراهم نمودن فضاهای مذهبی پیاده محور)، تناسب فضاهای فرهنگی-تفریحی (تناسب شمار فضاهای فرهنگی-تفریحی با نیاز زائران و مجاوران، تعریف پهنه‌ها و محورهای فراغتی-تفریحی، تعریف پهنه‌هایی جهت حفاظت از ساختارهای فرهنگی، تقویت نقش کانون‌های فرهنگی و هویتی در سازمان فضایی شهر زیارتی)، تناسب فضاهای اقامتی (تناسب تعداد فضاهای اقامتی با الزامات یک شهر زیارتی-گردشگری، اختصاص بخشی از ظرفیت سکونت دائم به ظرفیت اقامتی موقت در زمان اوج زیارت، برنامه‌ریزی برای تامین اقامتگاه‌های ارزان قیمت و کوچک مقیاس، عدم جداسازی حوزه‌های اقامتی از حوزه‌های خدماتی)، تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی (تناسب فضاهای خدماتی-زیرساختی با جمعیت مخاطب، تأمین کاربری‌ها و خدمات حوزه زیارت و سکونت، پیش‌بینی توسعه فضایی آتی در پهنه‌های زیارتی)، تناسب شبکه دسترسی (تناسب شبکه دسترسی با حجم تردد زائران و شهروندان، اولویت بخشی به حمل و نقل عمومی و حرکت پیاده، تعبیه مسیرهای دسترسی مختص سالمندان و معلولین، اتصال ایستگاه‌های وسایل حمل و نقل عمومی به شبکه پیاده‌روی)، توجه به بافت پیرامون بقاع متبرکه (توجه به حفاظت از اصالت و یکپارچگی بافت پیرامون مکان مقدس، توجه به حفاظت از مراسم آیینی و محل وقوع آن‌ها، هماهنگی مداخلات احتمالی و ساخت و سازهای جدید با ویژگی‌های بافت تاریخی پیرامون، انطباق هرگونه تغییر و توسعه با محورهای تاریخی و با توجه به مقیاس انسانی)، توجه به تاب‌آوری زیست‌محیطی (تعیین محدودیت‌های ارتفاعی به منظور گردش هوا و کاهش سایه‌اندازی، تدوین ضوابط حفظ فضای سبز و درختان موجود در بافت، تامین انرژی مورد نیاز شهر زیارتی از طریق روش‌های پایدار تامین انرژی، توجه به کیفیت خاک و خطراتی مانند روانگرایی، توجه به کیفیت آب‌های زیرزمینی، توجه به کیفیت هوا)، سبک زندگی اسلامی (فراهم نمودن زمینه برای بروز سبک زندگی ایرانی-اسلامی، پرهیز از اسراف و خودنمایی و تظاهر در شهر زیارتی،

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

برقراری عدالت در کم و کیف زیارت و سکونت، هویت دینی (جلوگیری از تخریب منابع فرهنگی، تقویت جایگاه دین و اعتقادات مذهبی در زندگی شهروندان، افزایش گرایش مردم به فرهنگ نذر و وقف، نقش‌دهی به تشکل‌ها و کانون‌های هویتی و مذهبی محلات)، دستیابی به معنویت (تدوین الگویی جامع بر پایه دستیابی به معنویت در زندگی اجتماعی زائران و مجاوران، سکانس‌بندی عرصه‌های تشریف‌هماهنگ با ارزش‌ها و نمادهای معنوی، جلوگیری از ساخت و سازهای محدوده بافت شهرهای زیارتی به سبک غربی)، ایمنی و امنیت (افزایش ایمنی در زمینه حمل و نقل مسیرهای جاده‌ای، ارتقای امنیت فضاهای عمومی، پیش‌بینی و افزایش سطوح کاربری‌های پشتیبان برای مواقع بحران)، آموزش (آموزش و تخصص مدیران و مسئولان مرتبط با گردشگری مذهبی، آموزش فعالان بخش خدمات اقامتی، حمل و نقل عمومی، برنامه‌ریزی در جهت آموزش فرهنگ میزبانی، برگزاری دوره‌های آموزشی به منظور معرفت‌افزایی کاربران)، سرمایه اجتماعی-فرهنگی (برنامه‌ریزی مسیرهای آیینی به عنوان مکان تجلی وحدت، ایجاد و توسعه مراکز اجتماعی-فرهنگی، بهره‌گیری از عملکرد حوزه‌های علمیه در توسعه معرفت دینی، استفاده از ظرفیت نهادهای متولی در زمینه ارتقای فرهنگ زیارت) و تعاملات اجتماعی (توجه به طراحی و بهبود مسیرهای پیاده‌منتهی به بقاع متبرکه، تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا و بقعات متبرکه در قلمروی حرم مطهر و برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی-سیاسی) می‌باشند.

همچنین نتایج تحقیق حاضر با نتایج پژوهش محققانی نظیر مولایی (۱۴۰۰) که بر حفاظت از مناظر بافت پیرامون فضای زیارتی، توسعه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی، احترام به حریم بصری و ارتفاعی عنصر مرکزی تاکید دارد، فرهادی و توانگر (۱۴۰۱) که بر حفاظت از بافت تاریخی پیرامون بقاع متبرکه، ایجاد تعادل بین حفاظت و توسعه در طرح‌ها و اقدامات مدیریت شهری و کاربری‌بخشی ابنیه از طریق فعالیت‌های فرهنگی مانند گردشگری تاکید دارد و اسلامی و همکاران (۱۴۰۱) که بر حفظ حریم حرم‌های زیارتی متناسب با سازمان کالبدی-فضایی، سازمان عملکردی-رفتاری، سازمان بصری، سازمان ادراکی و سنج‌های طراحی شهری مرتبط با هر مؤلفه در قلمروی اماکن قدسی تاکید دارد، همسو بوده است. نتایج تحقیق چاندان و کومار (۲۰۱۹) که گردشگری و فرصت‌های اقتصادی ناشی از آن را سبب هدایت سریع شهرنشینی مراکز زیارتی دانسته و در نتیجه اهمیت حفاظت از بافت شهری را ضروری می‌داند و مولایی (۲۰۲۳) که گردشگری در شهرهای زیارتی را نیازمند برنامه‌ریزی و طراحی جامع و نگاه ویژه برای توسعه حرم در همه ابعاد می‌داند، نیز با نتایج تحقیق حاضر همخوانی دارد. البته این پژوهش‌ها هر کدام به تبیین بخشی از چالش‌ها و عوامل مهم در توسعه شهرهای زیارتی پرداخته‌اند، اما در پژوهش حاضر برای نخستین بار به شناخت الگوی بافت اغلب شهرهای زیارتی، ملاحظه چالش‌ها و مسائل مرتبط با مداخله در بافت اینگونه شهرها و سپس تبیین شاخص‌های اثرگذار بر الگوی بافت شهرهای زیارتی با تاکید بر گردشگری مذهبی به طور جامع و در نهایت ارائه قواعد و ملاحظات مهم در توسعه و برنامه‌ریزی شهرهای زیارتی پرداخته شده است.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

به منظور پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی می‌توان میزان اهمیت هریک از شاخص‌های ۱۹ گانه را از دیدگاه صاحب‌نظران تعیین و شاخص‌ها را رتبه‌بندی نمود. همچنین می‌توان شاخص‌های ارائه شده را در یک پژوهش کاربردی و در یک شهر زیارتی با لحاظ نمودن قواعد و ملاحظات تبیین شده مورد ارزیابی قرار داد.

منابع

- ادیب زاده، ب. و سیادت‌ی فرازمنند، س. (۱۳۹۵). زیارت قبول، نقش نماهای شهری در ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس (با تاکید بر حال بنا GESTURE). چهارمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری. تهران. <https://civilica.com/doc/619004>
- اسلامی، ش.، زمانی، ب. و نورایی، ه. (۱۴۰۱). تدوین چارچوب طراحی شهری در حریم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایی جامع بررسی موردی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س). نامه معماری و شهرسازی، ۱۴(۳۴): ۱۱۳-۱۴۱. <https://doi.org/10.30480/aup.2022.3355.1709>
- آقاجانی، م. و فراهانی فرد، س. (۱۳۹۴). گردشگری مذهبی و عوامل موثر بر آن (مطالعه موردی ایران). سیاست‌های راهبردی و کلان، ۳(۹): ۴۳-۶۶. <https://www.sid.ir/paper/244246/fa>
- آیتی، ح.، خداکرمی، ف.، ملایی، ک. و آفاق پور، آ. (۱۳۹۵). بررسی تاثیر عوامل کالبدی شهری بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر شیراز). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶(۲۳): ۴۳-۵۹. <https://www.sid.ir/paper/177435/fa>
- بدیعی، ن. (۱۳۸۱). *جداره‌ها، حریم وصل*. رساله برای دریافت درجه دکتری معماری: پردیس هنرهای زیبای، دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر مهدی حجت.
- جعفری، خ.، مسگرزاده، س. و میرزاخانی، م. (۱۳۹۷). عوامل تأثیرگذار بر امنیت اجتماعی شهروندان تبریز. *مطالعات جامعه‌شناسی*، ۶۱-۸۳. <https://www.sid.ir/paper/222750/fa>
- حسینی زیدی، س.، امامی، م. و کبیری راد، م. (۱۴۰۰). ابعاد و آثار تربیتی زیارت مأثور اهل بیت (علیهم السلام). *میقات حج*، ۲۹(۱۶): ۵۳-۷۱.
- خدائی، ز. و کلانتری خلیل آباد، ح. (۱۳۹۱). توسعه گردشگری با تأکید بر نقش آموزش نیروی انسانی. *مطالعات مدیریت شهری*، ۴(۱۲): ۴۸-۵۹.
- ستاری فرد، ش. (۱۳۹۴). بررسی نقش مراکز مذهبی در افزایش سرزندگی شهرهای معاصر، مطالعه موردی: محدوده امامزاده صالح تجریش، تهران. *مدیریت شهری*، ۱۴(۴۰): ۱۴۱-۱۵۷. <https://www.sid.ir/paper/505902/fa>
- سعیدی رضوانی، ع. (۱۳۶۸). *بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی: مقدمه‌ای بر جغرافیای سرزمین‌های اسلامی*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- سقایی، م.، نودهی، ف.، جوانبخت قهفرخی، ز. و طباطبایی، س. (۱۳۹۲). متن فضایی زیارت امام رضا (ع). *مطالعات اجتماعی ایران*، ۶(۳-۴): ۸۷-۱۰۸.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

- طیبیان، م.، چریگو، ن. و عبدالهی مهر، ا. (۱۳۹۰). بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی-اسلامی. معماری و شهرسازی آرمان شهر، ۴(۷)، ۶۳-۷۶. <https://www.sid.ir/paper/202430/fa>
- عاشوری، ع. (۱۳۹۲). توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران. منظر، ۵(۲۴)، ۳۶-۳۹.
- عسگری، ن.، ناسخیان، ش. و ایزدی، م. (۱۳۹۸). خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس؛ با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری. مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۱۰(۳۸)، ۲۱-۳۶. <https://www.sid.ir/paper/526559/fa>
- عظیمی هاشمی، م.، شریعتی مزینانی، س. و اعظم کاری، ف. (۱۳۹۱). مؤلفه‌های اجتماعی-فرهنگی شهر زیارتی پایدار (مورد مطالعه: شهر مشهد). مطالعات اجتماعی ایران، ۶(۳-۴)، ۱۳۱-۱۵۶.
- عظیمی هاشمی، م.، اعظم کاری، ف.، خیرخواهان، ج.، تیموری، م. ث. و شریعتی، س. (۱۳۹۲). واکاوی مولفه‌های شهر زیارتی مطلوب (مورد مطالعه شهر مشهد). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۲(۱)، ۵۹-۷۰. <https://www.sid.ir/paper/499498/fa>
- عمید، حسن (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر.
- فرهادی، ج. و توانگر، م. (۱۴۰۱). اثرات اجرای طرح‌های توسعه شهری در تخریب مکان‌های باارزش شهر زیارتی-گردشگری مشهد. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۳(۴۶)، ۷۱-۸۴. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.314431.1002>
- کاظمی، ش. و تبریزی، ن. (۱۳۹۴). ارزیابی ایمی فضای شهری با تأکید بر شاخص‌های پدافند غیرعامل (نمونه موردی: شهر آمل). مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۳(۹)، ۱۱-۲۶.
- کلانتری خلیل آباد، ح.، مبینی، ح. و حقی، م. (۱۳۹۳). میزان انطباق ساختار اصلی شهر مشهد با تصویر ذهنی زائران. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۵(۱۷)، ۳۵-۴۳. <https://www.sid.ir/paper/177356/fa>
- کلینی، م. (۱۳۶۳ ش). الکافی، به کوشش علی اکبر غفاری. تهران: اسلامیه.
- گل خطمی، ا. و حقیقت بین، م. (۱۳۹۵). کاربرد فقه در تحقق منظر شهری امن. فصلنامه شیعه شناسی، ۱۴(۵۵)، ۶۹-۹۸. <https://www.sid.ir/paper/522314/fa>
- مجلسی، م. (۱۴۰۳ ق). بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- مولایی، ا. (۱۳۹۸). بازشناسی جایگاه حرم امام زادگان در هویت شهری با تأکید بر سبک زندگی ایرانی-اسلامی. پژوهشنامه سبک زندگی، ۵(۸)، ۲۷-۵۰.
- مولائی، ا. (۱۳۹۹). بازشناسی آرسن شهری به عنوان الگویی برای مراکز شهر ایرانی-اسلامی با مرکزیت فضاهای مذهبی. مجله علمی اثر، ۴۱(۱)، ۱۰۹-۱۲۸.
- مولائی، ا. (۱۴۰۰). تبیین ابعاد و راهبردهای ارتقای معنویت در شهرهای زیارتی با تأکید بر بقاع متبرکه. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۶(۱)، ۱۷۷-۱۹۳. <http://dx.doi.org/10.52547/ciauj.6.1.177>
- میرزایی، ر. و دلیرصف‌آرای‌اخگر، س. (۱۳۹۷). بحران معنویت در جهان معاصر. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۲(۷۴)، ۹۳-۱۱۲. <https://www.sid.ir/paper/237013/fa>
- نقی زاده، م. (۱۳۸۵). معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری). اصفهان: نشر راهیان.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا

- وزارت راه و شهرسازی و شهرداری مشهد. (۱۳۹۹). طرح حریم رضوی (طرح ویژه تفصیلی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا علیه السلام).

- Adibzadeh, b., & Siadati Farazmand, S. (2015). Pilgrimage of acceptance, the role of urban facades in improving the quality of holy sanctuaries (with emphasis on the current state of GESTURE building). The 4th International Congress on Civil Engineering, Architecture and Urban Development. Tehran. <https://civilica.com/doc/619004>.(In Persian)
- afari, K., Mesgarzadeh, S., & Mirzakhani, M. (2018). Influential factors on Social Security among citizens of Tabriz. Sociological studies, 11(38), 61-83. <https://www.sid.ir/paper/222750>. (In Persian)
- Aghajani, M., & FarahaniFard, S. (2015). Religious Tourism and Effective factors on it (Case study Iran). Quarterly Journal of The Macro and Strategic Policies, 3(9). 43-66. <https://www.sid.ir/paper/244246/fa>. (In Persian)
- Allameh Majlesi, M. (1403 AH), Bihar al-Anwar al-Jamaa Lederer Akhbar al-Imam al-Athar, peace be upon him, a group of researchers, Beirut, Dar ihiya al-trarat al-arabi.
- Amid, H. (2011). Amid Persian Dictionary, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Asgari, N., Nasekhian, Sh. and Izadi, M. (2020). A Review of the Semantic and Physical Structure of Sacred Places Inviolable Zone; Based on Works of Travel Literatures written from the fifth to the fourteen centuries A.H. Journal of Studies On Iranian-Islamic City, 10(38), 21-36. <https://www.sid.ir/paper/526559/fa>.(In Persian)
- Ashouri, A. (2014). Spiritual City Landscape. MANZAR, the Scientific Journal of landscape, 5(24), 36-39. (In Persian)
- Ayati, H., Khodakarami, F., Molaie, K., & Afaqhpour, A. (2016). Analyzing the effect of urban physical factors on religious tourism development (Case study; Shiraz). Journal of Studies On Iranian-Islamic City, 6(23), 43-59. <https://www.sid.ir/paper/177435/fa>.(In Persian)
- Azimi-Hashemi, M., Azam-Kari, F., Khaikhahan, J., Taimouri, M., & Shariati, S. (2013). Analyzing the components of a desirable pilgrimage city (Case study: Mashhad city). Journal of Studies On Iranian-Islamic City, -(12), 59-70. <https://www.sid.ir/paper/499498/fa>.(In Persian)
- Azimi-Hashemi, M., Shariati, S., & Azam-Kari, F. (2012). Socio-Cultural Dimensions of a Sustainable Pilgrimage City Case of Mashhad. Journal of Iranian Social Studies, 6(3-4), 131-156. (In Persian)
- Badiei, N. (2002). Walls (Connected Space), PhD Thesis in Architecture, Fine Arts Campus, University of Tehran, Supervisor: Dr. Mehdi Hojat. (In Persian)
- Eslami, Sh., Zamani, b., & Nooraie, H. (2022). Developing an Urban Design Framework for the Privacy of Pilgrimage Shrines by Applying the Comprehensive Territoriality Approach, Case Study: The Peripheral Territory of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine. Journal of Architecture and Urban Planning, 14(34). 113-141. <https://doi.org/10.30480/aup.2022.3355.1709>. (In Persian)
- Farhadi, J., & Tavangar, M. (2022). Critical analysis of the effects of urban development plans on the destruction of valuable places in the pilgrimage-tourism city of Mashhad. Journal of Great Khorasan, 13(46), 71-84. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.314431.1002>.(In Persian)

- Gol-Khatmi, I., & Hagigat-bin, M. (2016). The Use of Jurisprudence In Realization of a Safe Urban Outlook. *Shi'ite Studies*, 14(55), 69-98. <https://www.sid.ir/paper/522314/fa>.(In Persian)
- Hosseini Zaidi, S. A., Emami, M., & Kabiri Rad, M. (2021). Educational effects and aspects of narrated pilgrimage of Ahl-Beit (P.B.U.T). *miqat hajj*, 29(116), 53-71. (In Persian)
- Kalantari Khalilabad, H., Mobini, H., & Haghi, M. (2014). The degree of adaptation of the main structure of Mashhad city with the pilgrims mental image. *Journal of Studies On Iranian-Islamic City*, 5(17), 35-43. <https://www.sid.ir/paper/177356/fa>.(In Persian)
- Kazemi, Sh., Tabrizi, N. (2015). Assessing the safety of urban space with emphasis on non-active defense indicators (case example: Amol city). *Urban Structure and Function Studies*, 3(9), 11-26. (In Persian)
- Khodaei, Z., & Kalantari Khalilabad, H. (2012). Tourism development with emphasis on the role of workforce training. *Urban Management Studies*, 4(12), 48-59. (In Persian)
- Kulayni, M. (1984). *Al-Kafi*, by Ali Akbar Ghafari. Tehran: Islamiya. (In Persian)
- Ministry of Roads and Urban Development & Mashhad Municipality. (2019). Hareem Razavi plan (detailed special design of the texture around the holy shrine of Imam Reza, peace be upon him). (In Persian)
- Mirzaei, R., & Delbar Safaraye Akhghar, S. (2018). Spiritual Crisis in the Contemporary World. *Iranian Journal of The Knowledge Studies in The Islamic University*, 22(74), 93-112. <https://www.sid.ir/paper/237013/fa>.(In Persian)
- Molaei, A. (2019). Recognizing the position of the Imamzadegan shrine in urban identity with emphasis on Iranian-Islamic lifestyle, *Journal of Lifestyle Research*, 5(8): 50-27. (In Persian)
- Molaei, A. (2020). Recognition of Arsen Shahri as a model for Iranian-Islamic city centers with the center of religious spaces, *Scientific Journal*, 41(1): 129-108. (In Persian)
- Molaei, A. (2021). Definition the Dimensions and Strategies of Improvement Spirituality in Pilgrimage Cities Approaching on Holy Shrines. *CIAUJ*, 6(1):177-193. <http://dx.doi.org/10.52547/ciauj.6.1.177>.(In Persian)
- Naghizadeh, M. (2006), *Islamic Architecture and Urban Planning*, Isfahan: Roadside Publishing. (In Persian)
- Saghahi, M., Nodehi, F., Javanbakht Qahfarokhy, Z., & Tabatabaee, S. M. B. (2013). Spatial Text of Imam Reza Pilgrimage. *Journal of Iranian Social Studies*, 6(3-4), 87-108. (In Persian)
- Saidi Rezvani, A. (1994). Islamic ideology and geographical phenomena; an introduction to the geography of Islamic territories. Mashhad: Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Sattari Fard, sh. (2014). Investigating the role of religious centers in increasing the vitality of contemporary cities, case study: Imamzadeh Saleh, Tajrish, Tehran. *Urban Management*, 14(40), 141-157. <https://www.sid.ir/paper/505902/fa>.(In Persian)
- Tabibian, M., Charbgoon, N., & Abdollahimehr, E. (2012). The Principle of Hierarchy Reflection in Islamic Iranian Cities. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 4(7), 63-76. <https://www.sid.ir/paper/202430/fa>.(In Persian)